

Asya Studies

Academic Social Studies / Akademik Sosyal Araştırmalar
Year: 6 - Number: 20 p. 61-82, Summer 2022

Hamza-nâme'nin 71. Cildinde Yapı ve Kavram Özellikleri Bakımından Deyimler**

Phrases in Terms of Structure and Concept in Volume 71 of Hamza-nâme

DOI: <https://doi.org/10.31455/asya.1068292>

Araştırma Makalesi /
Research Article

Makale Geliş Tarihi /
Article Arrival Date
04.02.2022

Makale Kabul Tarihi /
Article Accepted Date
17.04.2022

Makale Yayın Tarihi /
Article Publication Date
30.06.2022

Asya Studies

Doç. Dr. Meriç Güven
Uşak Üniversitesi, Fen-Edebiyat
Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü,
Yeni Türk Dili Anabilim Dalı,
meric.guven@usak.edu.tr

ORCID ID

<https://orcid.org/0000-0003-2533-5272>

Öğr. Gör. Celal Eryiğit
Uşak Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim
Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Doktora
Programı,

Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi,
Zeliha Tolunay Uygulamalı Teknoloji ve
İşletmecilik Yüksekokulu,
celaleryigit@gmail.com

ORCID ID

<https://orcid.org/0000-0003-1385-7620>

* "COPE-Dergi Editörleri İçin Davranış Kuralları ve En İyi Uygulama İlkeleri" beyanları: Bu çalışma için herhangi bir çıkar çatışması bildirilmemiştir. Bu çalışma için etik kurul onayı gerekmemektedir.

* Bu makale, Uşak Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsünde ikinci yazar Öğr. Gör. Celal Eryiğit'in birinci yazar Doç. Dr. Meriç Güven danışmanlığında hazırladığı doktora tezinden üretilmiştir.

Öz

Eski Anadolu Türkçesinin ilk devresinde yazılmış metinler, tarihî Türk bilim dilinin aşamalarının ve gelişme sürecinin takibi açısından zengin dil özellikleri ve söz varlığı içermektedir. Hamzavi'nin sade ve anlaşılır bir dil ile yazdığı Hamza-nâmeler de bu bağlamda önemli kaynaklardır. Hamza-nâmelerin 71. cildi, XIV. yüzyılda telif olarak yazılmış ve XIX. yüzyılda istinsah edilmiştir. Beş yüzyıl boyunca süregelen bu çalışma hem Eski Türkçe hem Eski Anadolu Türkçesi hem de istinsah edildiği dönemin dil özelliklerine ve söz varlığına sahiptir. Eserin deyim ve söz varlığı açısından zengin olmasından dolayı bu çalışmada deyimler incelenmiştir. Metinde belirlenen deyimler; yapı, kavram ve anlam özellikleri açısından ele alınmıştır. Çalışmanın giriş bölümünde deyimlerle ilgili genel bilgiler verilmiş ve Hamza-nâme'nin 71. cildi deyim, söz varlığı açısından tanımlanmıştır. İnceleme kısmında metinde tespit edilen deyimler sırasıyla yapı, kavram ve kullanım özelliklerine göre üç başlık altında bölümlendirilmiştir. Yapı bakımından deyimler birleşik fiil ve cümle yapısındaki deyim özelliklerine göre incelenerek gruplara ayrılmıştır. Kavram özelliklerine göre vücut organlarıyla ilgili kavramları karşılayan deyimler, sayılarla yapılan deyimler ve soyut kavramları karşılayan deyimler şeklinde sınıflandırılmıştır. Kullanım özelliklerine göre Türkiye Türkçesinde değişmeden kullanılan deyimler, Türkiye Türkçesinde değişmiş şekilleri kullanılan deyimler ve Türkiye Türkçesinde kullanımdan düşmüş deyimler başlıklarıyla incelenmiştir. Sonuç ve değerlendirme bölümünde deyimlerin tespit edilen yapı, kavram ve kullanım özellikleri sayısal verilerle gösterilmiştir. Buna göre metinde 364 deyim tespit edilmiştir. Bunlardan 331'i birleşik fiil yapısında, 33'ü ise cümle yapısındadır. Bir ögeli birleşik fiil yapısındaki deyimlerden en çok 194 deyim ile "nesne+fiil" biçimi mevcuttur. İki ögeli birleşik fiil yapısında ise en çok 17 deyim ile "nesne+dolaylı tümleç+fiil" şekli vardır. Eksilteli cümle yapısındaki deyimlerin sayısı ise 23'tür. Kavram özelliklerine göre en çok 169 deyim ile soyut kavramları karşılayan deyimler belirlenmiştir. Kullanım özelliklerine göre bakıldığında metinde tespit edilen deyimlerin 282 tanesi günümüzde az çok değişikliklerle kullanılmaktadır. 82 tanesi ise günümüzde kullanılmamaktadır. Ayrıca metinde 21 tane özgün deyim tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Hamza-nâme, Eski Anadolu Türkçesi, Deyim, Kavram, Yapı

Abstract

The texts written in the first period of Old Anatolian Turkish contain rich language features and vocabulary in terms of following the stages and development process of the historical Turkish scientific language. Hamza-nâmes written by Hamzavi in a plain and understandable language are also important sources in this context. Volume 71 of Hamza-nâmes, XIV. Written as copyright in the 19th century and XIX. century was copied. This work, which has continued for five centuries, has both the Old Turkish and Old Anatolian Turkish, as well as the linguistic features and vocabulary of the period in which it was copied. Because the work is rich in terms of idioms and vocabulary, idioms are examined in this study. The idioms determined in the text are discussed in terms of structure, concept and meaning features. In the introduction part of the study, general information about idioms is given and the 71st volume of Hamza-nâme is introduced in terms of idiom vocabulary. In the analysis part, the idioms identified in the text are divided under three headings according to their structure, concept and usage characteristics, respectively. In terms of structure, idioms are divided into groups by examining according to the idiom features in the compound verb and sentence structure. According to their conceptual characteristics, idioms that meet the concepts related to body organs are classified as idioms made with numbers and idioms that meet abstract concepts. Idioms used unchanged in Turkey Turkish according to their usage characteristics, idioms with changed forms in Turkey Turkish and idioms that have fallen out of use in Turkey Turkish were examined. In the conclusion and evaluation section, the determined structure, concept and usage features of the idioms are shown with numerical data. Accordingly, 364 idioms were identified in the text. Of these, 331 are in the form of compound verbs, and 33 of them are in the form of sentences. There are mostly 194 idioms in the form of "object+verb" among the idioms in the compound verb structure with one element. In the two-element compound verb structure, there are 17 idioms at most and the form "object+indirect object+verb". The number of idioms in the ellipsis structure is 23. According to the concept characteristics, the most 169 idioms and the idioms that meet the abstract concepts were determined. Considering the usage characteristics, 282 of the idioms identified in the text are used with more or less changes today. 82 of them are not used today. In addition, 21 original idioms were identified in the text.

Keywords: Hamza-nâme, Old Anatolian Turkish, Idiom, Concept, Structure

Citation Information/Kaynakça Bilgisi

Güven, M. ve Eryiğit, C. (2022). Hamza-nâme'nin 71. Cildinde Yapı ve Kavram Özellikleri Bakımından Deyimler. *Asya Studies-Academic Social Studies / Akademik Sosyal Araştırmalar*, 6(20), 61-82.

GİRİŞ

İnsanlar arasında iletişim aracı olan dilin çeşitli anlatım yolları bulunur. Tarih boyunca varlığını sürdürmüş diller, kalımsal yollardan edindikleri kelime hazinesinin bir kısmını bu süreçte başka bir duruma getirip geliştirir ve işlevsel özelliklerini sürdürmeye ve zenginleştirmeye çalışırlar. Türkçe de başlangıcından günümüze kadar canlılık özelliğine koşut olarak sayısız kelime yapma olanağının yanında, söz kalıpları oluşturmak suretiyle yeni kavramları adlandırma yolunu tercih etmiş ve gerçekleştirmiş bir dildir. Türkçede yeni kavramları adlandırma yollarından ve söz kalıplarından birisi de deyimlerdir (Sinan, 2008: 92).

Deyimler, Türkçenin söz varlığı içinde önemli bir yer tutan dil unsurlarıdır. Daha önceleri “tabir” kelimesine karşılık kullanılan deyimler (Rado, 1970: 275) anlatıma zenginlik katma, ifade kolaylığı sağlama işlevi taşıyan söz varlıklarıdır. Bu itibarla önemine ve kullanılma sıklığına bağlı olarak dilin her döneminde araştırma konusu olmuş, farklı yönlerden ve farklı bakış açılarından değerlendirilmiş, üzerinde çeşitli araştırmalar bu minvalde tanım ve izahlar yapılmıştır. Kültür değeri ve taşıyıcısı olarak da kabul edilen deyimler kültür tarihçileri tarafından yapılan tanımlarda milletin sosyal, tarihî, psikolojik, iktisadi gibi birçok niteliklerinin kuşaktan kuşağa aktarılmasını sağlayan kültür unsurları, dil bilimciler tarafından yapılan tanımlarda yazınsal dil ve konuşma diline kattığı zengin ifade gücü ile dili renkli, çekici ve yoğun hâle getiren böylece dilin anlatım zenginliğini ortaya çıkaran (Özdemir, 1997: 246) bağımlı anlama sahip “kararlı dil birlikleri” olarak gösterilmiştir. Ömer Asım Aksoy (1988: 148) deyimleri fikrin ifadesi bakımından önemli bir değere sahip, çoğu kendi anlamının dışında farklı bir anlam barındıran dil bilgisi biçimi veya çekici bir anlatım özelliği taşıyan kalıplaşmış sözler olarak izah etmiş; Doğan Aksan (2015: 35) deyimini, tek kelimenin az da olsa yan anlamda, birden çok kelimenin ise bir arada kullanılarak bir duygu, durum veya kavramı anlatmasıyla oluşan söz birleşmeleri şeklinde tanımlamıştır. Mehmet Hengirmen (2015: 412) ve Yusuf Çotuksözen (1998: 5) ise deyimini çoğu zaman gerçek anlamının dışında kullanılan ve etkileyici anlatımı olan sözler olarak değerlendirmiş; hem konuşmada hem de yazmada ifadeyi etkili kılan, anlam açısından gerçek anlamının dışında kullanılan kalıplaşmış ve kabul edilmiş söz kümeleri olarak tarif ve izah etmiştir.

Deyimler başlangıçta bir kişi tarafından oluşturulmuştur. Toplumda ortam ve vaziyete uygun kullanılarak benimsenmiş ve tekrar edile edile yaygınlaşmış, günümüze kadar gelmiştir. Kullanıldığı yerlerde sözü anlamsal açıdan etkili bir biçimde anlattığı için söz varlığı içinde kendine kalıcı bir yer bulmuş (Çotuksözen, 1998: 7-12) kompozisyonlarını değiştirmeden biçim gibi anlam açısından da mecazi olarak kullanılmış, zamanla idiomatik değerleri artarak yeni durum ve koşullarda kalıplaşmış ve dilde metaforik yapılar olarak yer almaya başlamışlardır.

HAMZA-NÂME’NİN 71. CİLDİ VE DEYİM SÖZ VARLIĞI

Hamza-nâmeler, Hz. Hamza’nın şehit edilmesinden bir süre sonra Arap edebiyatında ortaya çıkmış halk hikâyeleridir. İran edebiyatındaki bazı önemli şahsiyetlerin anlatılarının da bünyelerine eklenmesiyle zamanla sayıları artmıştır (Albayrak, 1997: 516). Bu eserler, doğrudan Türk milletine özgü bağları olmamasına rağmen İslam ve İslam uğruna yapılan savaşlardan bahsetmesinden ötürü Türkler arasında çok sevilmiş ve benimsenmiştir (Artun, 2011: 115). Hamza-nâmelerin tamamı 72. ciltten meydana gelmiştir. Türkiye kütüphanelerinde mevcut 70 cildin künyeleri kaydedilmiş 40 ve 42. ciltler ise tespit edilememiştir (Yelten, 2013: 153). Hamza-nâmelerin, incelediğimiz 71. cildi, diğer ciltlerde olduğu gibi dinî unsurların hâkim olduğu, İslam anlayışının işlendiği efsanevi özellikli bir eserdir. 71. cildin nüshası İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Nadir Eserler Kütüphanesinde 2496 numarası ile kayıtlıdır. Bu cildin başka bir nüshası mevcut değildir. Nesir şeklinde kaleme alınmıştır. Eser, Arap harfleriyle yazılmış; hareke ve noktalama işaretleri kullanılmamıştır. Hafız Edhem tarafından 1876 yılında istinsah edilen çalışmanın metin kısmı 115 varaktır.

Eserin telif tarihinin 14. yüzyıl ve istinsah tarihinin ise 19. yüzyıl olmasından dolayı hem Eski Anadolu Türkçesi hem de 19. Yüzyıl Türkçesinin dil özelliklerini yansıtmaktadır. Tahkiye edici anlatım tarzının benimsendiği eserde, hikâyeler “râvî” adı verilen bir anlatıcının ağzından aktarılır. Olaya dayanan ve kurgulanarak yazılan hikâyede ifadeler rivayetlerle daha da genişletilir. Anlatılar, geniş bir coğrafyada işlenir ve insanlarla birlikte cadı, peri, cin gibi hayalî şahıslar da eserde karakter olarak görülür. Sade bir dil kullanılan eserde yazar, kimi zaman Anadolu ağızlarından verdiği örneklerle anlatımı renklendirir (modify) ve zenginleştirir.

Eserde atasözü, argo kelime, kalıp söz ve ikileme gibi birçok söz varlığı unsurları kullanılmış; halk anlatıları, tarih, savaş tasvirleri gibi birçok anlatım zengin söz varlıkları ile ifade edilmiştir. Bununla

beraber kavram ve durumları somut hâle getirerek metine akıcı bir üslup kazandıran ve anlam derinliği ve zenginliği katan deyimler oluşmuştur. Bu itibarla Hamza-nâme'de en çok kullanılan söz varlığı unsurları olarak deyimler işlenmiştir. Deyimlerin eserde yapı, kavram ve anlam açısından çeşitlilik göstermesi, günümüzden farklı deyimlerin var olması ve esere özgü deyimlerin bulunması bu çalışmada deyimleri ele alma ve mevzii çalışma yapma zorunluluğunu doğurmuştur.

HAMZA-NÂME'NİN 71. CİLDİNDEKİ DEYİMLERİN SINIFLANDIRILMASI

Hamza-nâme'nin 71. Cildindeki Deyimlerin Yapı Bakımından Sınıflandırılması

Deyimler, dil birlikleri oluşturmada her türlü yapıya uygun olarak kullanılan söz birimleri değildir, uygun düştüğü yapılar isim fiil başta olmak üzere fiil ve diğer fiilimsili yapılardır (Delice, 2002: 183). Yapı bakımından ya cümle ya da cümle olmayan kelime öbeği durumunda bulunurlar. Metinde deyimlerin her iki türü de tespit edilmiştir. Deyimler genel olarak cümle içinde kullanılabilir dil yapıları olduklarından metinde daha çok kelime öbeği yapısıyla yer almışlardır. Aşağıda sınıflandırmasını verdiğimiz "birleşik fiil yapısındaki deyimler" tek ögeli ve iki ögeli birleşik Fiil yapısındaki deyimler; cümle yapısındaki deyimler ise basit, birleşik ve eksiltili cümle yapısındaki deyimler olarak gruplara ayrılmıştır. Gruplara ayrılan deyimler yanlarında anlamları yazılarak verilmiş, anlamların verilmesinde sadece deyimlerin metinde geçen anlamları dikkate alınmıştır.

Birleşik Fiil Yapısındaki Deyimler

Tek Ögeli Birleşik Fiil Yapısındaki Deyimler

Tek ögeli birleşik fiil yapılarında isimden önce gelen öge sayısı tektir. Bu tip birleşik fiil yapısındaki deyimlerde fiilden önce gelen isim veya isim öbeği özne, nesne, yer tamlayıcısı veya zarf tümlecisi olarak bağlanır. Hamza-nâme'nin 71. cildinde tespit edilen bu yapıdaki deyimler şöyledir:

Özne + Fiil Yapısındaki Deyimler

“**aklı dur-**: Akli durmak; düşünemez duruma gelmek, şaşırarak (6b/1)”, “**aklı gel-**: Akli gelmek; kendine gelmek, farkına varmak (6b/6)”, “**aklı git-**: 1. Akli gitmek; bilinci uğraştığı işten ayrılıp farklı bir işe yönelmek, kendinde olmamak (6b/6)”, 2. beğenmek (17a/2), 3. korkmak, şaşırarak (35b/5), “**aklı şaş-**: Akli şaşmak; hayretten düşünemez duruma gelmek, şaşırarak (61b/7)”, “**aklı şaşır-**: Akli şaşırarak; hayretten düşünemez duruma gelmek, şaşırarak (59a/16)”, “**ardı kesilme-**: Ardi kesilmemek; arkası gelmemek, tükenmemek (64a/10)”, “**bende ol-**: Bende olmak; kul, köle olmak, samimiyetle bağlanmak (13b/19)”, “**bıyıkları terle-**: Bıyıkları terlemek; bıyıkları çıkmaya başlamak, çocukluktan çıkıp delikanlılık çağına girmek (46b/13)”, “**canı sev-**: Canı sevmek; hoşlanmak (45a/3)”, “**çehresi bozul-**: Çehresi bozulmak; yüzü düşmek (27a/9)”, “**feryād kop-**: Feryat kopmak; yüksek ses çıkarılmak, bağrılmak (17a/4)”, “**feryād figān kop-**: Feryat figan kopmak; yüksek ses çıkarılmak, bağrılmak (66b/10)”, “**gönlü açıl-**: Gönlü açılmak; insanın iç sıkıntısı gidermek, iç açmak (27b/2)”, “**gönlü kal-**: Gönlü kalmak; gücenmek, kırılmak (20b/8)”, “**gözi karar-**: Gözü kararmak; başı dönmek, görüşü bulanmak, iyi seçemez hâle gelmek (102a/14)”, “**gözleri kamaş-**: Etkili bir ışık veya parlama nedeniyle göz göremez olmak (10b/11)”, “**hâtırı kal-**: Hatırı kalmak; gücenmek, kırılmak (42a/11)”, “**hizmetde buln-**: Hizmetde bulunmak; birinin yanında çalışmak (79b/20)”, “**mecâli kalma-**: Mecali kalmamak; gücü kalmamak, güçsüzleşmek (32a/11)”, “**şanı ol-**: Şanı olmak; pek çok insan tarafından duyulmak, şöhreti yayılmak (29a/2)”, “**tākati kalma-**: Takati kalmamak; yeterli gücü olmamak, gücü bitmek (95a/13)”, “**(...) yüzi görme-**: (bir şey) yüzü görmemek; -den mahrum olmak, uzak bulunmak (80a/5)”, “**zararı tokın-**: Zararı dokunmak; kötülük görmesine sebep olmak (9a/1)”

Nesne + Fiil Yapısındaki Deyimler

“**ah eyle-**: Ah eylemek; feryat etmek, inlemek, şikâyet etmek (25a/9)”, “**ah intikām al-**: ah intikam almak; öç almak (66b/5)”, “**ah it-**: ah etmek; feryat etmek, inlemek, şikâyet etmek (19a/4)”, “**ahd vir-**: Ahit vermek; bir kimseden kendisine mukaddes şeyleri öne sürüp bir şeyi yapması veya yapmamasını istemek, yemin vermek (77a/6)”, “**ahşam eyle-**: Akşam eylemek; günü bitirmek (12a/12)”, “**aklıñ al-**: Akli almak; düşünemez, akli kullanamaz hale getirmek, çok şaşırarak (72a/11)”, “**aklıñ cem' it-**: Akli toplamak; Gerçeği göremeyecek durum ve tutumdan ayrılarak şuurlu davranmak (52a/13)”, “**alay göster-**: Alay göstermek; geçit töreni düzenlemek (4b/7)”, “**aleyke al-**: Aleyke almak; selam almak (106a/10)”, “**amān bul-**: Aman bulmak; kurtulmak (28a/4)”, “**amān dile-**: Aman dilemek;

(bir savaşta) canının bağışlanmasını dilemek, bu şartla teslim olmayı kabul etmek (3a/17)”, “**amān vir-**: Aman vermek; affetmek (3a/18)”, “**amān zamān virme-**: Aman zaman vermemek; göz açtırmamak, nefes aldırılmamak, fırsat vermemek (38b/15)”, “**arka vir-**: Arka vermek; desteklemek, korumak (40b/6)”, “**at kopar-**: At koşturmak; at ile koşturmak (76a/8)”, “**ateş ol-**: Ateş olmak; kızmak, öfkelenmek (12a/16)”, “**ateş ur-**: Ateş vurmak; ateş yakmak, tutuşturmak (91b/4)”, “**ayak baş-**: Ayak basmak; girmek, gelmek (36b/6)”, “**baş göster-**: Baş göstermek; bir şey ortaya çıkmak, vuku bulmak, belirlemek (77a/15)”, “**baş kaldır-**: Başkaldırmak; kendini göstermek, ortaya çıkmak (3b/20)”, “**başını kırtar-**: Başını kurtarmak; canını korumak (22a/11)”, “**beddu‘asını al-**: Bedduasını almak; kendisine ilenilmek (93a/5)”, “**belā getir-**: Bela getirmek; kötülüğe uğratmak (92a/12)”, “**berķ ur-**: Şimşek çakmak; şimşek çakar gibi parıldamak (25b/13)”, “**bildiğini it-**: Bildiğini etmek; söz dinlemeden, başkasının fikrine önem vermeden kendi bildiği gibi davranmak, öğüt kabul etmemek (74a/17)”, “**bildüğün eyle-**: Bildiğini eylemek; söz dinlemeden, başkasının fikrine önem vermeden kendi bildiği gibi davranmak, öğüt kabul etmemek (12a/21)”, “**bir hāl it-**: Bir hāl etmek; gereğini yapmak, icabına bakmak (53b/5)”, “**bir hāl ol-**: Bir hāl olmak; ölmek (11a/9)”, “**cān al-**: Can almak; birini öldürmek (62a/4)”, “**cān at-**: Can atmak; bir şeyi yürekten istemek, arzulamak (61a/20)”, “**cān bul-**: Can bulmak; canlanmak, hayat bulmak (84a/3)”, “**cān vir-**: Can vermek; ölmek (52a/11)”, “**cefa çek-**: Cefa çekmek; zulüm görmek (34a/14)”, “**cehennem deresini bul-**: Cehennem deresini bulmak; ölmek (19a/15)”, “**cevāb vir-**: Cevap vermek; cevaplamak, karşılık vermek (114b/10)”, “**cezāsını bul-**: Cezasını bulmak; hak ettiği cezaya uğramak (1b/6)”, “**ciğer-gāhını sök-**: Ciğerini sökmek; bir kimseyi zarara uğratmak (19a/12)”, “**da‘vā it-**: Dava etmek; bir meziyetin kendinde bulunduğunu ileri sürüp üstünlük taslamak, iddia etmek (78b/3)”, “**da‘vet eyle-**: Davet eylemek; çağırmak (14b/4)”, “**da‘vet it-**: Davet etmek; çağırmak (13b/21)”, “**da‘vet gör-**: Davet görmek; çağrılmak (39a/9)”, “**dem çek-**: Dem çekmek; bağırarak, ses çıkarmak (10a/14)”, “**derd belā çek-**: Dert bela çekmek; sıkıntı içinde olmak, üzülme (111b/14)”, “**dil getir-**: Dile getirmek; ifade etmek, anlatmak (64b/7)”, “**diline geleni söyle-**: Diline geleni söylemek; ulu orta, ölçüp biçmeden konuşmak (107b/7)”, “**dolay al-**: Dolay almak; çevreyi kontrol etmek, gezmek (91a/2)”, “**dünyayı tut-**: Dünyayı tutmak; her yere yayılmak (87a/8)”, “**düş ol-**: Düş olmak; 1. kendini kaptırmak, müptela olmak (2b/1), 2. rastlamak, tesadüf etmek (40a/18)”, “**ecel terleri dök-**: Ecel terleri dökmek; çok korkmak (43a/16)”, “**eceli getir-**: Eceli gelmek; ölümü yakın olmak (67a/4)”, “**el çek-**: El çekmek; vazgeçmek (3a/10)”, “**el eyle-**: El eylemek; elini kaldırmak suretiyle birini yanına çağırmak (42a/18)”, “**el ur-**: El vurmak; dokunmak, el sürmek, el atmak (9b/12)”, 2. almak için elini uzatmak, bir şeye uzanmak (98b/11)”, “**elem çek-**: Elem çekmek; 1. üzülme, üzüntü içinde olmak (1b/11), 2. ağrı, sızı duymak (109a/5)”, “**elem vir-**: Elem vermek; 1. zarar vermek (15a/18), 2. üzüntü vermek (78b/5)”, “**eşer ko-**: Eser koymak; iz bırakmak, tesir etmek (92a/10)”, “**eylediğini bul-**: Eylediğini bulmak; yaptığı kötü davranışın karşılığını görmek (8b/21)”, “**ferāğat eyle-**: Feragat eylemek; hakkından vazgeçmek, el çekmek (8a/10)”, “**ferāğat it-**: Feragat etmek; kendi isteği ile bırakmak, yapmamak (65b/13)”, “**ferāğat ol-**: Feragat olmak; kendi isteği ile bırakmak, el çekmek (95a/3)”, “**feryād eyle-**: Feryat etmek; yüksek sesle haykırmak (2a/3)”, “**feryād it-**: Feryat etmek; yüksek sesle haykırmak (6a/21)”, “**fitne kopar-**: Fitne koparmak; karışıklık, kargaşalık çıkarmak (91a/7)”, “ **fırsat bul-**: Fırsat bulmak; müsait bir zamanı bulmak (29b/7)”, “ **fırsat vir-**: Fırsat vermek; imkân tanımak, uygun şartları sağlamak (76b/14)”, “**ğark it-**: Gark etmek; ... ile doldurmak (34b/10)”, “**ğark ol-**: Gark olmak; 1. ...ile doldurmak (11b/7), 2. boğulmak, batmak (94a/16), 3. bulanmak, belenmek (33b/12)”, “**göğsün ger-**: Göğsünü germe; övünmek, iftihar etmek (96a/15)”, “**göz kulak tut-**: Göz kulak tutmak; yolunu beklemek, birinin geleceğini ummak (4b/2)”, “**gözün aç-**: Gözünü açmak; dikkatli ve uyanık olmak (16a/21)”, “**haber al-**: Haber almak; herhangi bir konu hakkında kendisine bilgi verilmiş olmak (14a/13)”, “**haber ol-**: Haber olmak; haberi olmak, bilgisi olmak, bilmek, işitmiş olmak (28b/2)”, “**haber vir-**: Haber vermek; bildirmek, haber ulaştırmak (3b/10)”, “**habs çek-**: Hapis çekmek; hükümlü olduğu süreyi hapiste geçirmek, hapis yatmak (93a/6)”, “**hak eyle-**: Hak eylemek; layık olmak, layık olacak şekilde davranmak (9a/2)”, “**hakķın yetür-**: Hakkını yedirmek; hakkını yedirmek, hakkı olan şeyi vermeyip kendine mal ettirmek (72a/6)”, “**hāl hatır sor-**: Hāl hatır sormak; herhangi birine sağlığını ve ne durumunda olduğunu sormak (3b/13)”, “**hasret dök-**: Hasret dökmek; hasret gidermek, özleme son vermek, kavuşmak (112b/6)”, “**hata eyle-**: Hata eylemek; yanlış hareket etmek, yanlışlık yapmak (6b/9)”, “**hata it-**: Hata etmek; yanlış hareket etmek, yanlışlık yapmak (11a/10)”, “**hatır sor-**: Hatır sormak; hāl hatır sormak (83a/10)”, “**hatırını hoş tut-**: Hatırını hoş tutmak; içi rahat olmak, kaygı duymamak (45a/10)”, “**hayr du‘ā it-**: Hayır dua etmek; iyi dileklerde bulunmak (103b/10)”, “**hayrān dile-**: Hayran dilemek; şaşmak, şaşırıp kalmak (67b/16)”, “**hayrān kal-**: Hayran kalmak; çok beğenmek (7a/1)”, “**hayrān ol-**: Hayran

olmak; çok beğenmek (3b/18)”, “**hâzır baş ol-**: Hazır baş olmak; hazır durumda olmak, hazırlanmak (24b/10)”, “**hâzır eyle-**: Hazır eylemek; hazırlamak, hazır duruma getirmek (61b/5)”, “**hâzır it-**: Hazır etmek; hazırlamak, hazır duruma getirmek (23b/17)”, “**hâzır kıl-**: Hazır kılmak; hazırlamak, hazır duruma getirmek (113a/15)”, “**hâzır ol-**: Hazır olmak; bir şeyi hemen yapabilecek durumda olmak (2a/8)”, “**helâk eyle-**: Helak eylemek; öldürmek, ortadan kaldırmak (9a/17)”, “**helâk it-**: Helak etmek; birinin hayatına son vermek, ortadan kaldırmak (8b/14)”, “**helâk ol-**: Helak olmak; 1. varlığı sona ermek (8b/22), 2. perişan olmak, mahvolmak (9a/9)”, “**hezîmet bul-**: Hezimet bulmak; bozguna ve büyük bir yenilgiye uğramak (88b/15)”, “**hizmet eyle-**: Hizmet eylemek; birinin amaçlarının gerçekleşmesini sağlamak (26a/19)”, “**hizmet it-**: Hizmet etmek; iş görmek, çalışmak (19b/18)”, “**iztirâb çek-**: Izdırıp çekmek; bir şeyin verdiği acının, azabın etkisi altında bulunmak (103a/4)”, “**ibret al-**: İbret almak; gerçekleşen bir durumdan ötürü kendi payına ders çıkarmak (21a/17)”, “**icâzet dile-**: İcazet dilemek; izin almak (3b/5)”, “**icâzet ol-**: İcazet olmak; izin almak (23b/8)”, “**icâzet vir-**: İcazet vermek; izin vermek (5a/1)”, “**intikâm al-**: İntikam almak; öç almak (9a/5)”, “**istimâlet vir-**: Teselli vermek; teselli etmek, vaatlerle avutmak (81b/11)”, “**iş eyle-**: İş eylemek; 1. kötülük yapmak (48b/9), 2. iş yapmak, elinden çok iş çıkmak (92a/10)”, “**iş gör-**: İş görmek; 1.gizli kapaklı işler yapmak (73a/6) 2. iş yapmak, çalışmak (74a/14)”, “**iş it-**: İş etmek; zarar vermek, kötülük yapmak (23b/12)”, “**ka-dem baş-**: Kadem basmak; ayak basmak, bir yere ulaşmak, erişmek (4a/11)”, “**ka-lem eyle-**: Kalem eylemek; parçalamak, kırmak (56a/13)”, “**ka-n ağ-la-**: Kan ağlamak; büyük bir üzüntü içinde olmak (73b/6)”, “**ka-nı-ğ al-**: Kanını almak; öldürmek, canını almak (38b/3)”, “**ka-nı-ğ dök-**: Kanını dökmek; ölüme sebep olmak (11b/20)”, “**ka-n tükür-**:-: Kan tükürmek; ağzından kan gelmek (52b/18)”, “**ka-ndü-yi bil-me-**: Kendini bilmemek; gerektiği gibi davranmamak, yersiz ve yanlış hareket etmek (92a/12)”, “**ka-ndü-yi cem' eyle-**: Kendini toplamak; kendine çekidüzen vermek (12b/7)”, “**ka-ndü-yi cem' it-**: Kendini toplamak; kendine çekidüzen vermek (7a/13)”, “**ka-nı-ğ arala-**: Kılıç aralamak; kavga edenleri ayırmak (66a/4)”, “**ka-nı-ğ çek-**: Kılıç çekmek; kılıcı kınından çekip çıkarmak, hücumla kalkmak (4b/1)”, “**ka-ri-yâ-met kô-par-**: Kıyamet koparmak; ortalık birbirine girmek, büyük gürültü ve karışıklık çıkmak (25a/5)”, “**ka-ıl vir-**: Söz vermek; söz vermek, bir işi yapacağını bildirmek (44a/19)”, “**ka-ul eyle-**: Kul eylemek; kendine bağlamak, boyun eğdirmek (4a/17)”, “**ka-ul ol-**: Kul olmak; o kimse veya şeyin hükmü altında olmak, ona kayıtsız şartsız bağlanmak (20b/19)”, “**ka-üş uçurma-**: Kuş uçurmak; hiç kimsenin veya hiçbir şeyin geçmesine fırsat vermemek (75a/6)”, “**ka-uvvet bul-**: Kuvvet bulmak; kendinde bir şeyi yapacak gücü bulmak, kendini yapacak güçte hissetmek (50a/8)”, “**kül it-**: Kül etmek; yakmak, kavurmak (38b/11)”, “**ka-lâf ur-**: Laf vurmak; böbürlenmek, yüksekte atmak, övünmek (13a/17)”, “**ka-lâkırdı it-**: Lakırtı etmek; konuşmak (47a/7)”, “**ka-lokma eyle-**: Lokma eylemek; yemek, yutmak (15a/14)”, “**ka-mâ'il ol-**: Mail olmak; hayran kalmak, gönülünü kaptırmak (8b/8)”, “**ka-mekân tut-**: Mekân tutmak; bir yere yerleşmek, bir yeri yurt edinmek (8b/15)”, “**ka-merhem ur-**: Merhem vurmak; merhem sürmek, ilaç vb. sürmek (58b/10)”, “**ka-meserret yaşı dök-**: Sevinç yaşı dökmek; sevinçten ağlamak (104b/1)”, “**ka-mest hayrân kıl-**: Mest hayran kılmak; kendinden geçirmek, aklını başından almak (95a/15)”, “**ka-muhâlefet eyle-**: Muhalefet eylemek; karşı çıkmak, karşı koymak, aksini savunmak (13b/21)”, “**ka-muhâlefet it-**: Muhalefet etmek; karşı çıkmak, karşı koymak, aksini savunmak (11a/14)”, “**ka-muş-tun dök-**: Yumruğunu dökmek; yumrukla vurmak (3a/5)”, “**ka-mühür ur-**: Mühür vurmak; mühür basmak, mühürlemek (4b/7)”, “**ka-nâm kô-**: Nam koymak; ismi duyulup ün kazanmak, adı her yere yayılmak (14b/14)”, “**ka-na'ra ur-**: Nara vurmak; yüksek sesle bağırarak, haykırmak (2b/4)”, “**ka-nâşib al-**: Nasip almak; faydalanmak, kısmetine düşeni elde etmek (81b/6)”, “**ka-nedâmet çek-**: Nedamet çekmek; pişmanlık duymak, nadim olmak (31b/12)”, “**ka-neye uğradığı-ğ bile-me-**: Neye uğradığını bilmemek; ansızın gerçekleşen bir durum karşısında şaşırıp kalmak (19a/18)”, “**ka-oturağ eyle-**: Oturak eylemek; bir yere yerleşmek, bir yeri yurt edinmek (21b/17)”, “**ka-öğün al-**: Önünü almak; önlemek, engel olmak (6a/4)”, “**ka-öğün kes-**: Önünü kesmek; önüne çıkıp durdurmak, yoluna çıkıp ilerlemesine engel olmak, yolunu kesmek (55b/10)”, “**ka-pervâz ur-**: Pervaz vurmak; uçmak (8b/12)”, “**ka-peydâ eyle-**: Peyda eylemek; ortaya çıkarmak, edinmek (67b/10)”, “**ka-peydâh it-**: Peyda etmek; edinmek, temin etmek, sağlamak (54b/19)”, “**ka-râhat ol-**: Rahat olmak; sıkıntı, üzüntü, tedirgin olmamak (48b/11)”, “**ka-reng vir-**: Renk vermek; bildiğini açığa vurmak, açık etmek (97b/1)”, “**ka-rizâ vir-**: Rıza vermek; rıza göstermek, kabul etmek, uygun bulmak (20a/4)”, “**ka-saf bağ-la-**: Saf bağlamak; sıra teşkil etmek, sıralanmak, sıraya girmek (5b/7)”, “**ka-saf çek-**: Saf çekmek; sıralanmak, sıraya girmek (45a/18)”, “**ka-saf sök-**: Saf sökmek; sırayı bozmak, dağıtmak (84a/18)”, “**ka-sahl ur-**: Nara vurmak; çok yüksek sesle bağırarak, haykırmak (10a/12)”, “**ka-sağal göster-**: Sakal göstermek; kendini önemli bir kişi gibi göstermek (63b/3)”, “**ka-sefer çek-**: Sefer çekmek; gezmek, yolculuk etmek (92a/4)”, “**ka-selâm al-**: Selam almak; selam veren birine selamla karşılık vermek (7b/21)”, “**ka-selâm eyle-**: Selam eylemek; birine selamını bildirmek, esenlik dilemek (92b/15)”, “**ka-selâm it-**: Selam etmek;

uzaktaki birine esenlik dilemek (5a/17)”, “**selām vir-**: Selam vermek; birini selamlamak (7b/20)”, “**şihhat bul-**: Sıhhat bulmak; sağlığına kavuşmak, iyileşmek (105a/18)”, “**sipariş eyle-**: Sipariş eylemek; herhangi bir şeyin gerçekleşmesini istemek, ısmarlamak (22a/19)”, “**söz tut-**: Söz tutmak; dinlemek, öğüdüne uymak (18a/11)”, “**şekl bağla-**: Şekil bağlamak; belli bir biçime girmek, şekillenmek (61b/3)”, “**şeref bul-**: Şeref bulmak; şeref kazanmak, beğenilmek, itibarı artmak (79b/19)”, “**şikâr bin-**: Şikâr binmek; düşmandan ele geçirilen malı, ganimeti toplamak (8b/3)”, “**taban kaldır-**: Taban kaldırmak; koşmaya başlamak (2a/16)”, “**takat getir-**: Takat getirmek; dayanmak, gücü yetmek, katlanmak (25b/16)”, “**tedârik gör-**: Tedarik görmek; hazırlık yapmak (4a/9)”, “**terk(-i) diyâr eyle-**: Terkidiyar eylemek; yaşadığı yeri bırakıp gitmek (99b/10)”, “**tesellî vir-**: Teselli vermek; sıkıntısını ve acısını azaltmak, avutmaya çalışmak, teselli etmek (54b/12)”, “**ümîdîğ kes-**: Ümidini kesmek; gerçekleşmesini istediği durumdan el çekmek (33b/3)”, “**üryân eyle-**: Üryan eylemek; çıkarmak, meydana çıkarmak, göstermek (43b/2)”, “**üryân it-**: Üryan etmek; çıkarmak, meydana çıkarmak, göstermek (22b/14)”, “**üşüdü eyle-**: Üşüntü eylemek; üşüşmek, hep birden saldırmak (38b/9)”, “**vuşûl bul-**: Vusul bulmak; erişmek, ulaşmak, gelmek, vasil olmak (65b/10)”, “**yan vir-**: Yan vermek; uzak durmak, kaçınmak (43a/19)”, “**yâr karındaş ol-**: Yâr kardeş olmak; dost ve yakın olmak (5a/13)”, “**yâr ol-**: Yâr olmak; 1. dost ve yakın olmak (11a/14), 2. kalmak, nasip olmak (40b/9)”, “**yemin vir-**: Yemin vermek; söz vermek, ant içmek (16b/19)”, “**yol vir-**: Yol vermek; geçmesine müsaade etmek, izin vermek (55b/5)”, “**yüz çevir-**: Yüz çevirmek; korkmak, çekinmek (22a/11)”, “**zafer bul-**: Zafer bulmak; galip gelmek, yenmek (35a/1)”, “**zahm aç-**: Yara açmak; birinin yaralanmasına neden olmak (22b/6)”, “**zahm ur-**: Yara vurmak; yara açmak; yara oluşmasına neden olmak (24b/9)”, “**zahm yi-**: Yara yemek; bir yerinden yara açılmak, (26b/18)”, “**zahmet çek-**: Zahmet çekmek; sıkıntıya uğramak, güçlükle karşılaşmak (63a/20)”, “**zarb yi-**: Darp yemek; fiziksel açıdan darbeye maruz kalmak, dövülmek (12b/8)”, “**zevk eyle-**: Zevk eylemek; eğlenmek (58b/22)”, “**zevk it-**: Zevk etmek; 1. eğlenmek (58a/21) 2. hoşuna gitmek, keyiflendirmek (92a/7)”, “**zîr ü zeber eyle-**: Altüst eylemek; bir kimseyi altı üstüne, üstü altına gelecek şekilde çevirmek, dağıtmak, perişan etmek (13b/3)”, “**zîr ü zeber ol-**: Altüst olmak; dağılmak, perişan olmak (2b/5)”, “**ziyân gör-**: Ziyân görmek; kötü sonuca uğramak, kayba maruz kalmak (55b/12)”

Dolaylı Tümluç + Fiil Yapısındaki Deyimler

“**ahdine dur-**: Sözünde durmak; sözünü tutmak (12a/13)”, “**aqlına gel-**: Aklına gelmek; hatırlamak, anımsamak (60a/17)”, “**araya gir-**: Araya girmek; uzlaştırmaya, aralarını bulmaya çalışmak (8a/15)”, “**aşka gel-**: Aşka gelmek; şevk ve heyecana kapılmak, coşmak (46a/21)”, “**ayağına düş-**: Ayağına düşmek; çok yalvarmak (3a/22)”, “**bağrına baş-**: Bağrına basmak; sevgiyle kucaklamak, sarılmak (13b/8)”, “**başa çıkama-**: Başa çıkamamak; üstesinden gelememek, hükmü altına alamamak (41b/12)”, “**başına düşir-**: Başına düşürmek; etrafına toplamak, bir şey görüşmek ya da birlikte bir iş yapmak üzere başkalarını çevresine toplamak, başına toplamak (40a/18)”, “**başına gel-**: Başına gelmek; kötü bir duruma uğramak (51b/11)”, “**bende çek-**: Bende çekmek; bağlamak, zincire vurmak (16a/13)”, “**bildiğinden kalmama-**: Bildiğinden kalmamak; kendi bildiğinden vazgeçmemek, direnmek, inat etmek (1b/10)”, “**boşa git-**: Boşa gitmek; hiçbir işe yaramamak, ziyan olmak (26a/8)”, “**cehenneme irsâl eyle-**: Cehenneme göndermek; öldürmek (35a/8)”, “**dermandan kal-**: Dermandan kalmak; güçsüzleşmek (9b/21)”, “**diline al-**: Diline almak; söylemek (53a/17)”, “**dillerde dâstân ol-**: Dillerde destan olmak; herkes tarafından konuşulur olmak (18b/15)”, “**ele al-**: Ele almak; saymak, değer vermek (60a/3)”, “**ele gel-**: Ele gelmek; elde etmek, ele geçirmek (50b/13)”, “**ele getir-**: Ele getirmek; elde etmek, ele geçirmek (36a/8)”, “**eleme düş-**: Eleme düşmek; üzölmek, üzüntü duymak (60a/9)”, “**elinden al-**: Elinden almak; bir kimseyi herhangi bir şeyden yoksun bırakmak (45a/20)”, “**(...) elinden çık-**: Elinden çıkmak; biri tarafından yapıldığı belli olmak (69a/17)”, “**elinden gel-**: elinden gelmek; yapabilmek, becermek, gücü dâhilinde olmak (103a/17)”, “**elinden kurtul-**: Elinden kurtulmak; kaçmayı başarmak (28a/10)”, “**fenāya vir-**: Fenaya vermek; kötölük etmek, kötü duruma düşürmek (16a/1)”, “**gama düş-**: Gama düşmek; tasalanmak, kaygılanmak, üzölmek (74a/7)”, “**gayrete gel-**: Gayrete gelmek; içinde gayret etme arzusu uyanmak, şevklendirmek, canlanıp harekete geçmek (2b/3)”, “**gayrete getir-**: Gayrete getirmek; içinde gayret etme arzusu uyandırmak, şevklendirmek, canlanıp harekete geçirtmek (95a/4)”, “**gāzaba gel-**: Gazaba gelmek; öfkelenmek, hiddetlenmek (2a/6)”, “**gāzaba getir-**: Gazaba getirmek; kızdırmak, öfkelenlendirmek (102b/6)”, “**gerdege ko-**: Gerdege koymak; düğün gecesi gelinle güvey gerdekte bir araya gelmek (32a/6)”, “**gözine kesdir-**: Gözüne kestirmek; uygun bulmak ve elde etmeyi tasarlamak (12a/17)”, “**haqqından gel-**: 1. alt etmek, yenmek (12a/5), 2. becermek, üstesinden gelmek (17b/15)”, “**harāba vir-**: Haraba vermek; harap duruma getirmek (52b/7)”, “**hātırına gel-**: Hatırına gelmek;

hatırlamak, aklına gelmek (89a/12)”, “**hayrete var-**: Hayrete varmak; şaşırarak, şaşakalmak (11a/1)”, “**hicāba düş-**: Hicaba düşmek; utanmak, hicap duymak (46b/15)”, “**īmāna gel-**: İmana gelmek; Müslümanlığı kabul etmek (2a/6)”, “**īmāna getir-**: İmana getirmek; Müslümanlığı kabul ettirmek (22a/1)”, “**inşāfa gel-**: İnşafa gelmek; haksızlıktan, merhametsizlikten vazgeçip adaletle davranır olmak (9a/7)”, “**kalbine gel-**: Kalbine gelmek; gönlüne düşmek, hatırlamak (28b/5)”, “**naşib eline gir-**: Nasip eline girmek; kader veya yazgısını kabul etmek, başına gelene razı olmak (8a/12)”, “**öñine düş-**: Önüne düşmek; 1. birine kılavuzluk etmek (3b/14) 2. önünde yürümek, önden, önünden gitmek (61a/19)”, “**öñine gel-**: Önüne gelmek; özellikle gelip karşısında durmak, karşısına çıkmak (31a/4)”, “**öñine kat-**: Önüne katmak; birini önünden yürüterek kendisi arkasından gelmek (15b/1)”, “**söziñe dur-**: Sözünde durmak; sözünü yerine getirmek, vaadinde durmak (32a/1)”, “**velveleye gel-**: Velveleye gelmek; büyük gürültü çıkmak, gürültüye boğmak (33b/11)”, “**yabāna söyle-**: Yabana söylemek; yersiz, tutarsız sözler söylemek (45b/15)”, “**yanına kal-**: Yanına kalmak; yaptığının cezasını görmemek, yapılan kötülük karşılıksız kalmak (6a/5)”, “**yola git-**: Yola gitmek; yolculuğa çıkmak, yol almaya başlamak (3b/21)”

Zarf Tümlenci + Fiil Yapısındaki Deyimler

“**āciz kal-**: Aciz kalmak; çok çabalamasına rağmen bir işi yapamamak (9b/20)”, “**āciz bī-cāre kal-**: Aciz biçare kalmak; çok çabalamasına rağmen bir şey yapamamak, bir işi gerçekleştirmeye muktedir olmamak (78a/10)”, “**allāk it-**: Allak etmek; dağıtmak, altüst etmek (59b/5)”, “**alur göz ile bak-**: Alıcı göz ile bakmak; inceden inceye gözden geçirmek (61b/15)”, “**ayrı düş-**: Ayır düşmek; birbirinden uzakta kalmak (30b/6)”, “**baş başa vir-**: Baş başa vermek; birlikte olmak (21a/1)”, “**bilmezden gel-**: Bilmezden gelmek; bildiği halde bilmiyor görünmek, haberi yokmuş gibi davranmak (98b/17)”, “**bilmezlikden gel-**: Bilmezlikten gelmek; bildiği halde bilmiyor görünmek, haberi yokmuş gibi davranmak (73a/4)”, “**bir ol-**: Bir olmak; 1. birleşmek, tek şey hâline gelmek (12b/19), 2. birlikte olmak, beraber iş yapmak (22a/9)”, “**birlik ol-**: Birlik olmak; aynı amaç ve düşünce üzerinde birleşmek (63a/6)”, “**egri egri bak-**: Eğri eğri bakmak; 1. iki gözü aynı noktaya bakmamak (35b/6), 2. kötü niyetle veya küçümseyerek bakmak (37b/8)”, “**el pençe dur-**: El pençe durmak; saygı duyulan kişi karşısında el bağlamış bir biçimde beklemek (58b/11)”, “**gāfil bulun-**: Gafil bulunmak; ansızın yakalanmak, dalgın ve hazırlıksız iken bir anda bir olayla karşılaşmak, güç durumda kalmak (77a/14)”, “**gālib gel-**: Galip gelmek; yenmek, üstün gelmek (4a/22)”, “**gurbet düş-**: Gurbete düşmek; uzak kalmak, ayrı düşmek (105b/9)”, “**gücüne gel-**: Gücüne gelmek; ağır gelmek, dokunmak (73b/12)”, “**hayatda bul-**: Hayatta bulmak; yaşamak, sağ olmak (32b/13)”, “**hizmetinde ol-**: Hizmetinde olmak; herhangi birinin adına çalışmak, onun işlerini yapmak (17a/1)”, “**hor gör-**: Hor görmek; herhangi birine önem vermemek, küçük görmek (6b/10)”, “**karşu çık-**: Karşı çıkmak; dışarıdan gelenleri karşılamaya gitmek (42a/17)”, “**karşu dur-**: Karşı durmak; söz ve davranışlarından taviz vermemek, direnmek (66b/20)”, “**kendü ‘ālemlerinde ol-**: Kendi âlemlerinde olmak; çevre ile ilgisini kesip iç dünyalarına kapanmak (92a/14)”, “**lāyık gör-**: Layık görmek; uygun bulmak, uygun olduğu kanaatinde olmak, münasip görmek, yakıştırmak (42b/2)”, “**lāzım gel-**: Lazım gelmek; gerekmek, icap etmek (40a/20)”, “**rāhat durma-**: Rahat durmamak; uslu durmamak veya söz dinlememek (23b/6)”, “**rāst gel-**: Rast gelmek; 1. tasarlamadığı halde karşılaşmak, rastlamak, tesadüf etmek (8b/7), 2. rast gitmek, istenilen biçimde gerçekleşmek (16b/17), 3. atılan şey hedefi bulmak (17a/20), 4. Tanrı, uygun getirmek, başarılı kılmak (26a/12), 5. denk gelmek, uygun düşmek (27a/2)”, “**rāst kıl-**: Rast kılmak; uygun hâle getirmek, ayarlamak (54a/11)”, “**selāma dur-**: Selama durmak; ayakta selam vaziyeti almak suretiyle selam vermek (106a/9)”, “**sīne-şāf ol-**: Sine saf olmak; gönlü temiz olup karşısındakine iyi duygular beslemek (13b/17)”, “**tecāhülden gel-**: Bilmezlikten gelmek; bilmezmiş gibi görünmek (100b/17)”, “**tek тұr-**: Tek durmak; uslu durmak, sessiz ve hareketsiz kalmak, akıllıca davranmak (89a/9)”, “**yoqdan var eyle-**: Yoktan var eylemek; meydana getirmek, ortaya çıkarmak (78a/10)”

İki Ögeli Birleşik Fiil Yapısındaki Deyimler

Bu tür birleşik fiillerde, fiilden önce gelen isim unsurları birden fazla olabilir (Korkmaz, 2009: 846). Tespit edilen iki ögeli birleşik fiil yapısındaki deyimler şunlardır:

Nesne + Özne + Fiil Yapısındaki Deyimler

“**ķulağın ķalem ķuyruķın ‘alem it-**: Kulağını kalem kuyruğunu alem etmek; harekete geçmek için hazır duruma gelmek (10a/11)”

Nesne + Dolaylı Tümleç + Fiil Yapısındaki Deyimler

“**aklı başına gel-**: Aklı başına gelmek; ayılmak, kendine gelmek (8b/18)”, “**aklı başından git-**: Aklı başından gitmek; çok korku veya mutluluktan ne yapacağını bilememek (30a/11)”, “**aklı başına cem’ eyle-**: Aklını başına toplamak; akıllıca davranışlarda bulunmak (41a/13)”, “**ağlı başına cem’ it-**: Aklını başına toplamak; akıllıca davranışlarda bulunmak (35b/2)”, “**arkası yire gelme-**: Arkası yere gelmemek; yenilmemek, yenilgiye uğramamak, sırtı yere gelmemek (8a/1)”, “**arkası yire getir-**: Arkasını yere getirmek; pes ettirmek, yenmek (8a/3)”, “**aşka gel-**: Aşka gelmek; şevk ve heyecana kapılmak, coşmak (46a/21)”, “**cânın cehenneme ısmarla-**: Canını cehenneme ısmarlamak; öldürmek (19a/15)”, “**cihâni başına tar eyle-**: Cihâni başına dar eylemek; sıkıntı ve güç şartlar içine sokmak (88b/1)”, “**cihâni başına teng eyle-**: Cihâni başına dar eylemek; sıkıntı ve güç şartlar içine sokmak (94a/7)”, “**eliğden geleni ardına kıma-**: Elinden geleni ardına koymamak; gücü yettiği kadarıyla her türlü kötülüğü yapmak (52a/2)”, “**engüşt ber-dehân it-**: Parmağı ağzında olmak; şaşırıp kalmak, hayret etmiş olmak (6b/20)”, “**eylediği yanına kal-**: Eylediği yanına kalmak; işlediği bir hatadan ötürü ceza görmemek (52a/12)”, “**ipliğün bāzāra çıkar-**: İpliğini pazara çıkarmak; saklamak istediği şey herkes tarafından duyulmak, ne mal olduğu anlaşılacak, foyası meydana çıkmak (23a/11)”, “**itdiği yanına kal-**: İttiği yanına kalmak; gerçekleştirdiği kötü bir davranışın karşılıksız kalması, cezasını çekmemek (100a/10)”, “**var kuvveti bāzūya al-**: Var kuvveti pazuya almak; kolunun kuvvetine güvenmek (12a/21)”, “**var kuvveti bāzūya getir-**: Var kuvveti pazuya getirmek; kolunun kuvvetine güvenmek (12b/15)”

Nesne + Zarf Tümleci + Fiil Yapısındaki Deyimler

“**gözlerin dört yirden aç-**: Gözlerini dört yerden açmak; çok dikkatli ve tedbirli olmak (100a/16)”

Özne + Nesne + Fiil Yapısındaki Deyimler

“**gözi alası dört ol-**: Gözü alası dört olmak; gözü fal taşı gibi açılmak, şaşırarak (12b/16)”, “**kan gövdeyi getir-**: Kan gövdeyi götürmek; çok fazla kan akmak (25b/21)”, “**uyku galebe it-**: Uyku bastırmak; uyumak isteği ile gevşemek, çok uykusu gelmek (58a/17)”

Özne + Dolaylı Tümleç + Fiil Yapısındaki Deyimler

“**anadan emdiği süd burnundan gel-**: Anasından emdiği süt burnundan gelmek; çok zorluk ve eziyet çekmek, bir işi çok sıkıntı ve güçlüklerden sonra başarabilmek (94a/3)”, “**cân başına şıçra-**: Can başına sıçramak; korku veya endişeye kapılmak (37a/19)”

Dolaylı Tümleç + Nesne + Fiil Yapısındaki Deyimler

“**hāk(-i) pāyeye yüz sür-**: Hakipayeye yüz sürmek; bir büyüğün huzuruna kabul edilmek (14a/4)”, “**kılına haṭā gelme-**: Kılına hata gelmemek; hiçbir zarara uğramamak (52a/5)”, “**kılına haṭā getirme-**: Kılına hata getirmemek; hiçbir zarara uğramamak (51a/20)”, “**ri’āyetde kuşūr kıma-**: Riayette kusur koymamak; gereken saygıyı göstermek (14b/4)”, “**semāya ser çek-**: Semaya ser çekmek; çok yükselmek, çok yüksek olmak (69a/13)”, “**sözünden ṭaşra olma-**: Sözünden çıkmamak; bir kimsenin dediklerini yapmak, istek ve tavsiyelerinin dışında davranmamak (93a/14)”, “**yüzine kir getir-**: Yüzüne kir getirmek; adına, şanına, şerefine söz getirmek, kara sürmek (59a/13)”

Dolaylı Tümleç + Özne + Fiil Yapısındaki Deyimler

“**başına belā ol-**: Başına bela olmak; bunaltmak, huzurunu bozmak (93b/6)”

Cümle Yapısındaki Deyimler

Türkçedeki deyimlerin birçoğu kelime ve kelime gruplarından oluşur. Böyle deyimlerin bazıları ise cümlesel anlam taşıyan kısaltma örnekleri gibi görülebilmektedir. Bununla beraber cümle vasfı taşıyan deyim örnekleri de bulunmaktadır. Cümle biçimindeki deyimler de dilsel gösterge biçiminde farklı bir anlamı aktarmak için kullanılmaktadır. Bu sebeple deyim biçimindeki cümleler karşılıklı konuşma özelliklerinden eksilteli cümle biçimine kadar değişebilen bir yapı göstermektedirler (Cesur, 2010: 53). Hamza-nâme’nin 71. cildinde basit cümle, birleşik cümle ve eksilteli cümle olmak üzere üç çeşit cümle biçiminde deyim örnekleri belirlenmiştir.

Basit Cümle Yapısındaki Deyimler

“**hısaba gelmez**: Hesaba gelmez; sayıca çok fazla (10b/15)”, “**işine git**: İşine git; kendi işiyle ilgilenmek (86b/16)”, “**kerem eyle**: Kerem eyle; “izin verin, müsaade buyurun” anlamında bir söz (69b/4)”, “**kılıcı keskin yüzi ak olsun**: Kılıcı keskin yüzü ak olsun; “bir işi yaparken önünde engel olmasın, yolu açık olsun” anlamında kullanılan bir temenni sözü (42b/19)”, “**kıyâsa gelmez**: Kıyasa gelmez; sayılamayacak kadar çok (15b/17)”, “**kim bilür**: Kim bilir; belirsiz ve kesin olarak bilinmeyen şeyler için kullanılır, bilinmez, belli değil (33a/9)”, “**siz bilürsüz**: Siz bilirsiniz; “nasıl isterseniz öyle yapın” anlamında kullanılan bir söz (72b/1)”, “**şart olsun**: Şart olsun; yemin etmek için kullanılan bir söz (51b/1)”, “**yüzi ak olsun**: Yüzü ak olsun; “sağ olsun” anlamına gelen bir söz (105a/3)”

Birleşik Cümle Yapısındaki Deyimler

“**ne olur ise olsun**: Ne olursa olsun; “her durumda, her şartta, her şeye rağmen” anlamında kullanılan bir söz (68a/7)”

Eksilteli Cümle Yapısındaki Deyimler

Bazı deyimlerde deyimi oluşturan kelime veya kelimeler kimi zaman kullanılmayabilir. Burada bir kısaltma durumu söz konusudur. En az çaba kanunu vesilesiyle ifadede kısalığı sağlayan bir dil olayı ortaya çıkar (Uç, 1978:259). Metinde görülen eksilteli cümle yapısındaki deyimler şunlardır:

“**baş üstine**: Başüstüne; “emredersiniz, evet, peki efendim” anlamlarında kullanılan bir söz (47a/11)”, “**baş üzerine**: Baş üzerine; “emredersiniz, evet, peki efendim” anlamlarında kullanılan bir söz, başüstüne (114a/12)”, “**biğ belâ**: Bin bela; “büyük bir güçlkle, büyük hâlde” anlamlarında kullanılan bir söz (26a/9)”, “**cân baş**: Can baş, talep edilen bir şeyin seve seve yapılacağını aktaran bir söz (56b/4)”, “**cânına minnet**: Canına minnet; umulmayan bir durumla karşı karşıya gelince memnuniyeti ifade etmek için söylenen bir söz (5a/7)”, “**dil ucuyla**: Dil ucuyla; ‘gönülden geçmeyen, laf olsun diye’ anlamlarında kullanılan bir söz (22a/1)”, “**eski kırt**: Eski kırt; çok tecrübeli, işinin bütün inceliklerini bilen kimse (106b/8)”, “**fırsat esîri**: Fırsat esiri; fırsat yoksulu, eline imkân geçmediği için fenalık yapamayan, fırsat bulduğunda kötülük yapacak yaratılıştaki olan kimse (41a/11)”, “**göz göre**: Göz göre göre; 1. herkesin gözü önünde, belli ve apaçık bir şekilde (5a/20), 2. bile bile, boş yere (21a/16)”, “**günâhı boynuna**: Günâhı boynuna; ‘yaptıysa cezasını da kendisi çeksin’ anlamında kullanılan bir söz (83b/17)”, “**günlerde bir gün**: Günlerden bir gün; günün birinde, vaktiyle, bir gün (4b/3)”, “**koluna kuvvet**: Koluna kuvvet; ‘yapacağın iş için Allah güç kuvvet versin’ anlamında temenni sözü (50a/14)”, “**ne çâre**: Ne çare; ‘elden ne gelir, çaresi yok’ gibi durumları ifade eden bir söz (70b/4)”, “**ne fâ’ide**: Ne fayda; ‘bir olay bittikten sonra alınan tedbirler bir işe yaramaz’ anlamında kullanılan bir söz (18b/9)”, “**ne haber**: Ne haber; ‘herhangi bir bilgi var mı?’ anlamında kullanılan bir söz (71a/13)”, “**ne haddine**: Ne haddine; ‘onun bu işi yapmaya yetkisi ve yeteneği yoktur’ anlamına gelen bir söz (11a/5)”, “**ölüm eri**: Ölüm eri; ölümü göze alan kimse, fedai (25a/19)”, “**tîmâr-ğâne delisi**: Tîmarhane delisi; sarhoşluktan ötürü ne yaptığını bilememek, akli başında olmamak (23b/5)”, “**yalın ayak başı kabağ**: Yalın ayak başı kabağ; “perişan bir kıyafette” anlamında kullanılan bir söz (34a/9)”, “**yedi iklim**: Yedi iklim; “her yer, her taraf” anlamlarında kullanılan bir söz (8a/5)”, “**yedi iklim dört güşe**: Yedi iklim dört köşe; “her yer, her taraf” anlamlarında kullanılan bir söz (78a/14)”, “**yüzi kara**: Yüzü kara; bir ayıbı, utanılacak bir kusuru bulunmak (73a/6)”, “**zerre kadar**: Zerre kadar; 1. hiç mi hiç (1b/11), 2. bir parça, çok az (38a/13)”

HAMZA-NÂME’NİN 71. CİLDİNDEKİ DEYİMLERİN KAVRAM ÖZELLİKLERİ BAKIMINDAN SINIFLANDIRILMASI

Deyimler tek başına bir dil birimi niteliğine sahiptirler. Atasözleri gibi genel kural niteliği taşımazlar. Ders veya öğüt vermezler. Kavramları somutlaştırma yoluyla anlatımı pekiştirirler. Kısacası deyimler durum, olay veya olguları kavramlaştırarak aktarma özelliğine sahiptirler. Metinde başta soyut kelimeler olmak üzere sayılar ve somut organ isimleri kullanılarak oluşturulan kavramsal özelliğe sahip deyimler şunlardır:

Vücut Organlarıyla İlgili Kavramları Karşılaman Deyimler

Dilimizde ifade edilmesi güç bir kısım soyut kavramların aktarılmasında, somuttan soyuta doğru yön tutma eğilimi vardır. Birçok soyut kavram somut nesnelere benzetilerek veya dış dünyada görünen somut varlıklardan faydalanma yoluyla karşılanabilmektedir. Bu yöntem genel olarak el, kafa, göz, ayak,

diz, kaş, burun gibi insan organlarını soyut kavramları ifade etme şeklinde karşılanmıştır (Korkmaz 2009: 176). Türkçede öteden beri organ isimleri deyimlerde soyut kavramları karşılamak için tercih edilmiştir. Eserde de işlek olarak kullanılan bu deyimlik yapıların örnekleri şöyledir:

Tablo 1: Vücut Organlarıyla İlgili Kavramları Karşılayan Deyimler

Ağız	engüşt ber-dehān it-
Ayak	ayağına düş-, ayak baş-, kadem baş-, yalın ayak başı kabağ
Baş	‘aklı başına gel-, ‘aklı başından git-, ‘aklı başına cem‘ eyle-, ‘aklı başına cem‘ it-, baş başa vir-, baş göster-, baş kaldır-, baş üstine, baş üzerine, başına belā ol-, başına düşir-, başına gel-, başını kurtar-, cān baş, cān başına şıçra-, hāzır baş ol-, kelle vir-, yalın ayak başı kabağ
Beden	kan gövdeyi getir-
Bıyık	bıyıkları terle-
Boyun	günāhı boynına
Burun	anadan emdiği süd burnından gel-
Ciğer	ciger-gāhını sök-
Dil	dil getir-, dil ucıyla, diline ne gelirse söyle-, diline al-, dillerde dāstān ol-
El	el çek-, el eyle-, el ur-, ele al-, ele gel-, ele getir-, elinden al-, (...) elinden çık-, elinden gel-, elinden kurtul-, eliñüzden geleni ardıñuza koma-, el pençe dur, muştun dök-, naşib eline gir-
Göğüs	bağrına baş-, göğsin ger-, sine-şāf ol-
Göz	alur göz ile bak-, göz göre, göz kulağ tut-, gözi alası dört ol-, gözi karar-, gözine kesdir-, gözleri kamaş-, gözlerin dört yirden aç-, gözün aç-, meserret yaşı dök-
Kalp	kalbine gel-
Kıl	kılına haṭā gelme-, kılına haṭā getürme-
Kol	koluna kuvvet, var kuvveti bāzūya al-, var kuvveti bāzūya getür-
Kulak	göz kulağ tut-, kulağıñ kalem kıyruğıñ ‘alem it-
Parmak	engüşt ber-dehān it-
Sakal	şakal göster-
Sırt	arçası yire gelme-, arçası yire getür-
Yüz	çehresi bozıl-, hāk(-i) pāye yüz sür-, kılıcı keskin yüzi aq olsun, yüz çevir-, yüzi aq olsun, (...) yüzi görme-, yüzi kara, yüzine kir getür-

Sayılarla Yapılan Deyimler

Metinde “bir, dört, yedi ve bin” sayılarıyla tespit edilen bu deyim örnekleri şunlardır:

Tablo 2: Sayılarla Yapılan Deyimler

biñ belā	bir hāl it-	bir hāl ol-
bir ol-	gözlerin dört yirden aç-	günlerde bir gün
yedi iklim	yedi iklim dört güşe	

Soyut Kavramları Karşılayan Deyimler

Deyimlerin oluşumunda somut unsurlar daha çok yer alsa da deyimler yapısı itibarıyla yeni ve soyut bir kavrama karşılık gelir. Deyimin karşıladığı kavram da anlam açısından soyut bir özellik taşır. Türkçede somut bir nesneyi kullanarak soyut anlam içeren deyimler oluşturuluyorsa, soyut kavramları kullanarak yine soyut anlamlı deyimler elde edilebilir. Hatta günlük hayatta bu tür deyimlerin bolca yer alması dilin zenginliğini, yıllar boyu işlenmişliğini göstermektedir. Metinde bu özellikteki deyimleri şöyle sıralayabiliriz:

Tablo 3: Soyut Kavramları Karşılayan Deyimler

‘āciz kal-	‘āciz bī-cāre kal-	ah intikām al-
ah it-	‘ahd vir-	‘ahdine dur-
‘aklı başına gel-	‘aklı başından git-	‘aklı dur-
‘aklı gel-	‘aklı git-	‘aklı şaş-
‘aklı şaşır-	‘aklıñ al-	‘aklıñ başına cem‘ eyle-
‘aklı başına cem‘ it-	‘aklıñ cem‘ it-	‘aklına gel-

Tablo 3 (devamı): Soyut Kavramları Karşılıyan Deyimler

‘allāk it-	amān bul-	amān dile-
amān vir-	amān zamān virme-	‘aşka gel-
başına belā ol-	beddu‘ āsını al-	belā götür-
bilmezlikden gel-	biñ belā	bir hāl it-
bir hāl ol-	birlik ol-	cān al-
cān at-	cān baş	cān başına şıçra-
cān bul-	cān vir-	cāni sev-
cānin cehenneme işmarla-	cānına minnet	cefā çek-
cehennem deresin bul-	cehenneme irsāl eyle-	cezāsını bul-
da‘ vā it-	da‘ vet eyle-	da‘ vet it-
da‘ vet gör-	derd belā çek-	dermāndan kal-
düş ol-	ecel terleri dök-	eceli götür-
elem çek-	elem vir-	eleme düş-
fenāya vir-	ferāgat eyle-	ferāgat it-
ferāgat ol-	fitne kıpar-	fürşat bul-
fürşat esiri	fürşat vir-	gāfil bulun-
gālib gel-	gama düş-	gayrete gel-
gayrete götür-	gazaba gel-	gazaba götür-
gönli açıl-	gönli kal-	gurbet düş-
gücüne gel-	günāhı boynına	haq eyle-
haqqın yetür-	haqqından gel-	hāl hātır şor-
harāba vir-	hasret dök-	haṭā eyle-
haṭā it-	hātır şor-	hātırı kal-
hātırına gel-	hātırını hoş tut-	hayr du‘ ā it-
hayrān dile-	hayrān kal-	hayrān ol-
hayrete var-	helāk eyle-	helāk it-
helāk ol-	hezimet bul-	hicāba düş-
hisāba gelmez	hor gör-	ıztırāb çek-
‘ibret al-	icāzet dile-	icāzet ol-
icāzet vir-	imāna gel-	imāna götür-
inşāfa gel-	intiḳām al-	istimālet vir-
karşu çık-	karşu dur-	kendü ‘ālemlerinde ol-
kerem eyle	kılına haṭā gelme-	kılına haṭā getürme-
kiyāmetler kıpar-	kiyāsa gelmez	koluna kuvvet
kuvvet bul-	lāyık gör-	lāzım gel-
mā’il ol-	mecāli kalma-	mest hayrān kıl-
muḫālefet eyle-	muḫālefet it-	nām ko-
nāşib al-	naşib eline gir-	ne çāre
ne fā’ide	ne haddine	nedāmet çek-
ölüm eri	peydā eyle-	peydāh it-
rāhat durma-	rāhat ol-	rāst gel-
rāst kıl-	rızā vir-	ri‘ āyetde kuşūr koma-
şihhat bul-	şanı ol-	şeref bul-
ṭākat getür-	ṭākati kalma-	tecāhülde gel-
tedārik gör-	terk(-i) diyār eyle-	teselli vir-
ümidiñ kes-	velveleye gel-	vuşül bul-
yokdan var eyle-	zafer bul-	zahmet çek-
zararı tokın-	zevk eyle-	zevk it-
ziyān gör-		

Hamza-nâme'nin 71. Cildinde Tespit Edilen Deyimlerin Kullanımları Bakımından Sınıflandırılması

Türkçenin ilk dönemlerinden itibaren yazılı belgelerde deyim, atasözü gibi söz varlığı unsurları bulunmaktadır. Eski Anadolu Türkçesi devrinde bu söz varlığı çok daha büyümüştür (Parlatır, 1998: 395). Bu tarihsel süreçte eserlerde tespit edilen deyim söz varlığı öğeleri, Türkiye Türkçesinde ya aynı şekilde ya da az da olsa fonetik, morfolojik ve semantik değişikliklerle yaşamaya devam etmektedir (Sinan, 2015: 60-61). Bu özellikteki deyimler Türkiye Türkçesinde değişmeden kullanılan deyimler, Türkiye Türkçesinde değişmiş şekilleri kullanılan deyimler, Türkiye Türkçesinde kullanımdan düşmüş deyimler başlıklarıyla gruplara ayrılarak incelenmiştir. Günümüzde farklı şekilleri kullanılan deyimler, biçimsel değişikliğe uğramış ve günümüzdeki anlamından farklı anlama gelen deyimler olarak değerlendirilerek incelenmiştir. Türkiye Türkçesinde kullanılmayan deyimler ise yapısal özellikler nedeniyle kullanımdan düşenler ve günümüzde kullanımda olmayan deyimler başlıklarıyla ele alınarak irdelenmiştir:

Türkiye Türkçesinde Değişmeden Kullanılan Deyimler

Metinde belirlenen deyimlerin birçoğu, birtakım ses değişiklikleri dışında günümüzde de aynı biçimde kullanılmaktadır:

Tablo 4: Türkiye Türkçesinde Değişmeden Kullanılan Deyimler

‘âciz kal-	ah it-	‘aklı başına gel-
‘aklı başından git-	‘aklı dur-	‘aklı git-
‘aklına gel-	amân bul-	amân vir-
anadan emdiği süd burnından gel-	araya gir-	ardı kesilme-
arka vir-	arkası yire gelme-	‘aşka gel-
ayağına düş-	ayak baş-	ayrı düş-
bağrına baş-	baş başa vir-	baş göster-
baş üstüne	başa çıkama-	başına belâ ol-
başını kırtar-	beddu‘âsını al-	belâ getir-
bıyıkları terle-	bilmezlikden gel-	bir hâl ol-
bir ol-	birlik ol-	boşa git-
cân al-	cân at-	cân başına şıçra-
cân bul-	cân vir-	cânına minnet
cefâ çek-	cevâb vir-	cezâsını bul-
çehresi bozıl-	da‘vâ it-	da‘vet it-
dem çek-	dil getir-	dil ucıyla
dünyâyı tut-	ele al-	ele gel-
elinden al-	(...) elinden çık-	elinden gel-
elinden kurtul-	eliğden geleni ardına kıoma-	eski kıurt
ferâğat it-	feryâd it-	fuřsat bul-
fuřsat vir-	ğâlib gel-	ğark it-
ğark ol-	ğayrete gel-	ğazaba gel-
göñli kal-	gözi karar-	gözine kesdir-
gözleri kıamař-	gözün aç-	ğurbet düş-
günâhı boynına	ğaber al-	ğaber ol-
ğaber vir-	ğakkından gel-	ğâl ħâtır şor-
ğatâ it-	ğâtır şor-	ğâtır kal-
ğâtırına gel-	ğayr du‘â it-	ğayrân kal-
ğayrân ol-	ğâzır it-	ğâzır ol-
helâk it-	helâk ol-	ğisâba gelmez
ğizmet it-	ğizmetinde ol-	ğor gör-
iztîrâb çek-	‘ibret al-	icâzet vir-
imâna gel-	imâna getir-	inşâfa gel-
intikâm al-	iř gör-	iř it-
itdiği yanına kal-	kan ağla-	kan tükür-
kanığ dök-	karşu çık-	karşu dur-

Tablo 4 (devamı): Türkiye Türkçesinde Değişmeden Kullanılan Deyimler

kelle vir-	kendüyi bilme-	kılıç çek-
kim bilür	koluna kuvvet	kul ol-
kuş uçurma-	kuvvet bul-	kül it-
lakırdı it-	lâyık gör-	lâzım gel-
mâ'il ol-	mecâli kalma-	mekân tut-
muḥâlefet it-	nâşib al-	ne çäre
ne fâ'ide	ne ḥaber	ne ḥaddine
ne olur ise olsun	neye uğradığıñ bileme-	öñin al-
öñin kes-	öñine düş-	öñine kat-
peydâh it-	râḥat durma-	râḥat ol-
râst gel-	reng vir-	şaf bağla-
selâm al-	selâma dur-	selâm it-
selâm vir-	söz tut-	tâkat getir-
tâkati kalma-	tek tır-	ümîdiñ kes-
şart olsun	vuşul bul-	yabâna söyle-
yalın ayak başı kabağ	yanına kal-	yâr ol-
yol vir-	yola git-	yüz çevir-
yüzi aq olsun	(...) yüzi görme-	yüzi kara
zahmet çek-	zararı tokın-	zerre kadar
zevk it-		

Türkiye Türkçesinde Değişmiş Şekilleri Kullanılan Deyimler**Türkiye Türkçesinde Biçimsel Değişikliğe Uğramış Deyimler**

Türkçede kullanılan deyimlerde deyim oluşturan kelimeler genel olarak değiştirilmez. Bu deyimlik yapılar zamanla kalıplaşır. Ancak bazı deyimler, değişik yerlerde farklı kelime veya biçimlerde söylenebilir (Aksoy, 1988: 45). Çünkü dilin doğası gereği deyimlerin kelimeleri bu yapılar içinde iyice kaynaşmış değildir. Bu kelimeler yerine farklı anlama gelen kelimeler getirilebilir. Örneğin “açık kalpli” deyimini “açık yürekli” şeklinde de söylenebilir (Özdemir, 1997: 7). Dolayısıyla Türk dilinde deyimler her ne kadar kalıplaşmış ifadeler olsa da kelime başında, içinde veya sonunda bir kısım kelimelerin kendisine yakın anlamlı kelimeler ile yer değiştirmesi mümkündür.

Fiilin bir süreç (eylem, oluş, durum) anlattığı deyimlerde fiil dışında, zaman ve şahıs unsurlarının değiştiğine rastlanılmaktadır. Birbirinin yerine kullanılan bu kelimelerdeki deyimler etraflıca incelenirse deyimdeki anlamların değişmediği görülür (Sinan, 2000: 126-127). Metinde görülen deyimlerde bu değişim örnekleri bulunmaktadır. Bunlar daha çok deyimde kullanılan kelimenin yerine eş anlamlısı veya Arapça ve Farsça karşılığının kullanılması, hâl veya çokluk ekinin değişmesi, edatların değişmesi, yeni edat eklenmesi, yardımcı fiillerin değişmesi gibi kullanımlar görülebilmektedir. Bu özellikteki deyimler Türkiye Türkçesindeki şekilleriyle aşağıda gösterilmiştir:

Tablo 5: Türkiye Türkçesinde Biçimsel Değişikliğe Uğramış Deyimler

Hamza-nâme'nin 71. Cildindeki Deyimler	Türkiye Türkçesindeki Kullanılan Biçimler
‘âciz bî-câre kal-	‘âciz kal-
ah intikâm al-	intikam almak
‘ahd vir-	yemin vermek
‘ahdine dur-	sözünde durmak
‘aklı gel-	aklı başına gelmek
‘aklıñ al-	aklını başından almak
‘aklın başına cem‘ it-	aklını başına almak (toplamak, devşirmek)
‘aklıñ cem‘ it-	kafasını toplamak
‘aleyke al-	selam almak
‘allâk it-	allak bullak etmek
alur göz ile bak-	alıcı gözüyle bakmak
amân zamân virme-	aman zaman bilmemek
arkası yire getir-	(birinin) sırtını yere getirmek
baş üzerine	baş üstüne

Tablo 5 (devamı): Türkiye Türkçesinde Biçimsel Değişikliğe Uğramış Deyimler

başına gel-	başına bir hâl gelmek
bildiginden kalmama-	bildiginden şaşmamak (kalmamak)
bildigini it-	bildigini yapmak/bildigini okumak
bilmezden gel-	bilmezlikten gelmek
cân baş	can baş üstüne
cânı sev-	canı gibi sevmek
cânın cehenneme ısmarla-	canını cehenneme göndermek(yollamak)
cehennem deresin bul-	cehennemi boylamak
cehenneme irsâl eyle-	canını cehenneme göndermek(yollamak)
ciğer-gâhını sök-	ciğerini sökmek
cihâni başına tar eyle-	dünyayı başına dar etmek-dünyayı zindan (zehir) etmek
cihâni başına teng eyle-	dünyayı başına dar etmek-dünyayı zindan (zehir) etmek
da' vet gör-	davet edilmek
derd belâ çek-	acı çekmek(duymak)
dermândan kal-	dermanı kesilmek (dermandan kesilmek)
diline ne gelürse söyle-	ağzına geleni söylemek
diline al-	ağzına almak
dillerde dâstân ol-	dillere destan olmak
ecel terleri dök-	soğuk ter dökmek(basmak, boşanmak)
eceli getir-	eceli gelmek
egri egri bak-	egri(veya eğri gözle) bakmak
ele getir-	ele geçirmek
elem çek-	acı çekmek(duymak)
elem vir-	zarar vermek/acı çekmek(duymak)
eleme düş-	acı çekmek(duymak)
el pençe dur-	el pençe divan durmak
feryâd kop-	feryat koparmak
feryâd fiğân kop-	feryat koparmak
fitne kopar-	fitne fesat çıkarmak
fırsat esîri	fırsat yoksulu
gâfil bulın-	gafil avlanmak
ğama düş-	gam çekmek
gayrete getir-	gayrete gelmek
gazaba getir-	gazaba uğramak
gerdege ço-	gerdeğe girmek
göğsin ger-	göğsünü gere gere
gönli açıl-	gönül açmak
göz göre	göz göre göre
gözlerin dört yirden aç-	gözünü dört açmak
gücüne gel-	gücüne gitmek
günlerde bir gün	günlerden bir gün
habs çek-	hapis yatmak
hâk(-i) pâyeye yüz sür-	eşiğine yüz sürmek
hağkın yetür-	hak(hakkını) yemek
hasret dök-	hasret gidermek
hâtırını hoş tut-	hatırını hoş etmek
hayrete var-	hayrete(hayretlere) düşmek/hayrette kalmak
hezîmet bul-	hezimete uğramak
hicâba düş-	hicap duymak
hizmetde bulın-	hizmetinde olmak

Tablo 5 (devamı): Türkiye Türkçesinde Biçimsel Değişikliğe Uğramış Deyimler

icâzet dile-	icazet almak
icâzet ol-	icazet almak
ipligün bāzāra çıkar-	ipliği pazara çıkmak
istimâlet vir-	teselli etmek(vermek)
işine git	işine bak
kâdem baş-	ayak basmak
kan gövdeyi getir-	kan gövdeyi götürmek
kanıñ al-	canını almak
kendü ' âlemlerinde ol-	kendi âlemine dalmak
kendüyi cem' it-	kendini toparlamak
kılına haṭā gelme-	kılına hâlel gelmemek
kılına haṭā getürme-	kılına hâlel gelmemek
kıyâmetler kopar-	kıyamet kopmak
kıyâsa gelmez	hesaba gelmez
kîl vir-	söz vermek
meserret yaşı dök-	sevinç yaşları(gözyaşları) dökmek
muştun dök-	yumruk atmak(indirmek)
mühür ur-	mühür basmak
nām ko-	nam salmak
na' ra ur-	nara atmak(basmak)
nedâmet çek-	nedamet duymak(getirmek)
önüne gel-	önüne çıkmak
pervâz ur-	pervaz etmek
rızâ vir-	rıza göstermek
ri' âyetde kuşur koma-	hürmette kusur etmemek
şaf çek-	saf bağlamak
sefer çek-	sefer etmek
semāya ser çek-	eflake ser çekmek
siz bilürşiz	siz bilirsiniz
sözünden taşra olma-	sözünden çıkmamak
söziñe dur-	sözünde durmak
şekl bağla-	şekil almak
ṭaban kaldır-	tabanları kaldırmak
tecâhülünden gel-	tecâhülünarıfaneden gelmek
tedârik gör-	tedarikte görmek
teselli vir-	teselli etmek(vermek)
uyku galebe it-	uyku basmak(bastırmak)
velveleye gel-	velvele kopmak
yedi iklim	yedi iklim dört bucak
yedi iklim dört güşe	yedi iklim dört bucak
yemin vir-	yemin billah vermek
yüzine kir getir-	leke getirmek
zaḥm aç-	yara açmak
ziyân gör-	zarar görmek

Türkiye Türkçesinde Farklı Anlamda Kullanılan Deyimler

Dil gelişen ve değişen canlı bir varlık olduğundan dilin içindeki birçok unsur gibi anlamlar da değişir. Teşbih, iletme gibi ifadeyi arttırma çabaları veya ifadeyi yönlendirme çalışmaları anlam değişmesinin başlıca sebepleri arasındadır (Kıran ve Kıran, 2006: 262). Aynı şekilde kelimeler arasında alt-üst anlam, parça-bütün ilgisi, karşıt anlam, yakın anlam gibi ilişkilerinden dolayı ses, şekil veya söz dizimi unsurları da anlam değişmelerine sebep olmaktadır. Metindeki on beş deyimde Türkiye Türkçesinde kullanılmasına rağmen günümüzden farklı anlama gelen deyimler tespit edilmiştir. Bu

deyimlerin zamanla anlam değişikliğine uğramalarında yukarıda sayılan faktörlerin etkili olduğu düşünülebilir. Bugün farklı anlamlar kazanan deyimler şunlardır:

'aklı git-: Akli gitmek; bilinci uğraştığı işten ayrılıp farklı bir işe yönelmek, kendinde olmamak. Bu deyim günümüzde iki farklı anlamda kullanılmaktadır: 1. şaşırarak, korkmak; 2. çok beğenmek, bayılmak. Metinde günümüzdeki anlamlarını karşılayacak kullanımları da mevcuttur ancak günümüzde bulunmayan anlamı on iki yerde geçmektedir. "gelüp beni ıapadı 'aklum gitmiş gözüm açdum kendümi bunda buldum (30b/9)"

âteş ur-: Ateş vurmak; ateş yakmak, tutuşturmak. Türkiye Türkçesinde bir yemeği pişmek üzere ocağa koymak anlamında kullanılmaktadır. Metinde ise "ateş yakmak, tutuşturmak" anlamındadır. "ayyâr-ı cihân Şemüduñ çadırına âteş urup yanmağa başladı (91b/4)"

baş kaldır-: Baş kaldırmak; kendini göstermek, ortaya çıkmak. Türkiye Türkçesinde başkaldırmak "isyan etmek" anlamına gelmektedir. Metinde geçen bu deyim ise "kendini göstermek, ortaya çıkmak" anlamında kullanılmaktadır. "Şâhib-kırân gâh kızarup gâh bozardı andan baş kaldırup eydür (65b/18)"

bir ol-: Bir olmak; birleşmek, tek şey hâline gelmek. Bu deyim metindeki anlamlarıyla günümüzde kullanılmamaktadır. Günümüzde insan için "bir araya gelmek, iş birliği yapmak" anlamıyla kullanılmaktadır. "iki güz bir olup cân havliyle arkaşın berâber irişdür (12b/19)"

dem çek-: Dem çekmek; bağırarak, ses çıkarmak. Türkiye Türkçesinde "kuş vb. uzun ve güzel ötmesi" anlamında kullanılmaktadır. Metinde insan için de kullanılan bu deyim "bağırarak, ses çıkarmak" anlamlarıyla kullanılmaktadır. Günümüzde "nara atmak" anlamına karşılık gelmektedir. "andan Gencâb dem çeküp gelüp Ersentâlîse kızınun mektubın virdi (32a/14)"

ele al-: Ele almak; saymak, değer vermek. Günümüzde "herhangi bir konuya başlamak için hazırlık yapmak", "bir durumu görüşmek", "bir konunun ayrıntılarını öğrenmeye çalışmak", "herhangi bir işi görev olarak kabul etmek" gibi dört farklı anlamda kullanılmaktadır. Metinde ise örneği "saymak, değer vermek" anlamlarıyla tespit edilmiştir. "Gazanfer Şâh Rüstemün hâtırın ele alup eydür (60a/3)"

ele gel-: Ele gelmek; elde etmek, ele geçirmek. Bugün "tutulabilmek" ve "bebek kucağa alınacak kadar büyümüş olmak" şeklinde iki farklı anlama gelmektedir. Metinde ise Eski Türkçedeki anlamıyla "elde etmek, ele geçirmek" anlamlarıyla kullanılmaktadır. "Hamza ve Bedi' ve Kâsım ele gelsün şoyra yek-pâre katlı ideriz (51a/14)"

iş gör-: İş görmek; gizli kapaklı işler yapmak. İş görmek deyimini Türkiye Türkçesinde "iş yapmak, çalışmak" ve "iş yapmaya uygun olmak" anlamlarına gelmektedir. Metinde "iş yapmak, çalışmak" anlamıyla iki yerde kullanımı tespit edilmiştir. Metinde "iş görmek" deyimini günümüzde "iş çevirmek" deyiminin anlamına denk düşecek biçimde bir yerde belirlenmiştir. "yâ Bedi' 'ayyâr ile iş görmek size düşer ki her birinün yanında bu kadar 'ayyârlar vardır (73a/6)"

kılıcı keskin yüzü ak olsun: Kılıcı keskin yüzü ak olsun; "bir işi yaparken önünde engel olmasın, yolu açık olsun" anlamında kullanılan bir temenni sözü. Türkiye Türkçesinde "yüzü ak olsun" şeklinde kullanılan deyim "sağ olsun" anlamında kullanılan bir iyi dilek sözüdür. Metinde kullanılan anlamından farklıdır. "emir cihân dahı icâzet virdi du' â eyleyüp kılıcuñ keskin yüzün ak olsun 'asker-i İslâmun timür diregisin (42b/19)"

üryân it-: Üryan etmek; çıkarmak, meydana çıkarmak, göstermek. Bugün "üryan" kelimesi çıplak anlamına gelecek şekilde eskicil anlamıyla kullanılmaktadır. "üryan etmek" ise soymak, çıplak duruma getirmek" anlamlarını taşımaktadır. Metinde "kılıç, tığ" gibi savaş aletlerini meydana çıkarmak, göstermek gibi anlamlara gelmektedir. "cellâdlar hemân kılıçlarıñ 'üryân idüp dilediler kim boyunlarıñ uralar (52a/10)"

üşüñdi eyle-: Üşüntü eylemek; üşüşmek, hep birden saldırmak. Türkiye Türkçesinde "üşüntü etmek" şeklinde kullanılan söz "her taraftan çokça toplanmak, buluşmak" manalarına gelmektedir. Metinde ise bu deyim "hep birden saldırmak" şeklinde eskicil anlamıyla kullanılmıştır. "câzûlar İrece üşüñdi eyleyüp sıhr ide gördiler (38b/9)"

yâr ıarındaş ol-: Yâr kardeş olmak; dost ve yakın olmak. Türkiye Türkçesinde "yâr olmak" deyimini "yardım etmek, yararlı olmak" anlamında kullanılmaktadır. Metinde ise "dost ve yakın olmak" biçiminde eskicil anlamına uygun olarak kullanımı mevcuttur. "gel müslimân ol senünle yâr ıarındaş olalum didi (101b/8)"

yâr ol-: Yâr olmak; 1. dost ve yakın olmak, 2. kalmak, nasip olmak. Günümüzde "yâr olmak" deyimini "yardım etmek, yararlı olmak" anlamına gelmektedir. Metinde ise eskicil hâliyle iki farklı anlamda kullanılmaktadır. Birincisi "dost ve yakın olmak" manalarına gelmektedir. İkincisi de

“kalmak, nasip olmak” anlamında tespit edilmiştir. “amān dileyüp imāna geldi yüzbiñ div cinnî ile Nürü'd-dehre yâr oldu (69a/1)”; “ey nerre biz şaňa varsağ gerek idi devletüm baña yâr oldu imdi (67a/19)”

yüz çevir-: Yüz çevirmek; korkmak, çekinmek. Bugün “yüz çevirmek” deyimini “tavrını değiştirip soğuk davranmak, gösterdiği ilgiyi kesmek” anlamına gelmektedir. Metinde ise “korkmak, çekinmek” anlamını karşılayacak biçimde kullanımı belirlenmiştir. “sultānum buna Hamza ‘askerinde Hervem Dīvāne dirler yalnız başına yüz biñ erden yüz çevirmez diyü medh eyledi (27a/1)”

zevk it-: Zevk etmek; hoşuna gitmek, keyiflendirmek. Türkiye Türkçesinde “zevk etmek” deyimini “eğlenmek” anlamında kullanılmaktadır. Metinde bu anlamı da kullanılmaktadır ancak “hoşuna gitmek, keyiflendirmek” anlamında bir yerde kullanıldığı görülmüştür. “Ömer eyitdi imdi ey oğullar tā bu mertebe bizi zevk ider (92a/7)”

Türkiye Türkçesinde Kullanımdan Düşmüş Deyimler

Nesilden nesile aktarılan, aktarılırken çeşitli değişim kalıplarına bürünen diller, işlendikçe zenginleşir; konuşucusu var oldukça canlılık özelliğini devam ettirir (Ergin, 1981: 4). Bu değişme ve gelişme içinde dildeki birçok unsur kullanımdan düşebilir, yerine başka unsurlar alınabilir. Deyimlerin de zaman içinde anlamlarında genel olarak bir farklılık olmazken deyim oluşturulan kelimelerde, eklerde ve deyim söz diziminde bir kısım değişiklikler oluşabilir (Eker, 2012: 133). Deyimi oluşturan kelimeler içinde zamanla kullanımdan düşmüş kelimeler görülebilir. Bu türdeki deyimlerin bir kısmı dil bilgisi kurallarına uygun bir biçimde yerini farklı yapıdaki türdeşine bırakırken bir kısmı bütünüyle kullanımdan düşebilir. Metinde bu yapıda görülen deyimler yapısal özelliklerden ötürü kullanımdan düşenler, günümüzde kullanımda olmayanlar şeklinde gruplara ayrılarak incelenmiştir:

Yapısal Özellikler Sebebiyle Kullanımdan Düşen Deyimler

Bu türdeki deyimler, dil içinde çok yoğun bir şekilde kullanılmasına rağmen yapısal özelliklerinden dolayı zaman içinde kullanımı terk edilebilir. Bunlar her ne kadar kullanımdan düşse de aynı anlam içeren farklı kelime ve yapılarla varlığını sürdürmeye devam eder. Özellikle birleşik fiil yapısındaki deyimlerde bu özellik görülmektedir. “Eylemek, kılmak” yardımcı fiillerinin kullanımı terk edilerek yerlerine “etmek” yardımcı fiili getirilmesiyle bu tür deyimler yaşamaya devam eder. Hamza-nâme’de bu niteliğe sahip deyimler şunlardır:

Tablo 6: Yapısal Özellikler Sebebiyle Kullanımdan Düşen Deyimler

Deyimler	Türkiye Türkçesindeki Deyim Karşılıkları ve Anlamları
āh eyle-	ah etmek; feryat etmek, inlemek, şikayet etmek
aḥşam eyle-	ağşam etmek(bulmak); günü bitirmek
‘aqlıñ başına cem‘ eyle-	aklını başına toplamak; akılsızca davranışlarda bulunmaktan kendini kurtarmak
bildügin eyle-	bildiğini yapmak/bildiğini okumak; söz dinlemeden, başkasının fikrine önem vermeden kendi bildiği gibi davranmak, öğüt kabul etmemek
da‘ vet eyle-	davet etmek; çağırarak
el eyle-	el etmek; elini kaldırmak suretiyle birini yanına çağırarak
eyledigün bul-	ettiğini bulmak; yaptığı kötü davranışın karşılığını görmek
eylediği yanına kal-	ettiği yanına (kar) kalmak; işlediği bir hatadan ötürü ceza görmemek
ferāgat eyle-	feragat etmek; kendi isteği ile bırakmak, yapmamak
ḥaḳ eyle-	hak etmek; layık olmak, layık olacak şekilde davranmak
ḥatā eyle-	hata etmek; yanlış hareket etmek, yanlışlık yapmak
ḥayātda bul-	hayatta olmak; yaşamak, sağ olmak
ḥāzır eyle-	hazır etmek; hazırlamak, hazır duruma getirmek
ḥāzır kıl-	hazır etmek; hazırlamak, hazır duruma getirmek
helāk eyle-	helak etmek; öldürmek, ortadan kaldırmak
ḥizmet eyle-	hizmet etmek; birinin amaçlarının gerçekleşmesini sağlamak
iş eyle-	iş etmek; 1. kötülük yapmak, 2. iş yapmak, elinden çok iş çıkmak
kendüyi cem‘ eyle-	Kendini toplamak; kendine çekidüzen vermek
kerem eyle	kerem buyurun; “izin verin, müsaade buyurun” anlamında bir söz
kul eyle-	kul etmek; kendine bağlamak, boyun eğdirmek
lokma eyle-	lokma etmek; yemek, yutmak

Tablo 6 (devamı): Yapısal Özellikler Sebebiyle Kullanımdan Düşen Deyimler

mest hayrân kıl-	mest etmek, kendinden geçirmek, aklını başından almak
muḥālefet eyle-	muhalefet etmek; karşı çıkmak, karşı koymak, aksini savunmak
peydâ eyle-	peyda etmek; ortaya çıkarmak, edinmek
râst kıl-	rast gelmek; uygun hâle getirmek, ayarlamak
selâm eyle-	selam etmek; birine selamını bildirmek, esenlik dilemek
sipâriş eyle-	sipariş etmek; herhangi bir şeyin gerçekleşmesini istemek, ısmarlamak
üşündi eyle-	üşüntü eylemek; üşüşmek, hep birden saldırmak
yokdan var eyle-	yoktan var etmek; meydana getirmek, ortaya çıkarmak
zevk eyle-	zevk etmek; eğlenmek

Bugün Kullanımda Olmayan Deyimler

Hamza-nâme'nin 71. cildinde tespit edilen deyimlerin bir bölümü günümüzde kullanılmamaktadır. Söz konusu deyimlerin yerine günümüzde anlamına denk düşecek bazı deyimler tercih edilmektedir. Örneğin “şaşmak” anlamına gelen “engüşt ber-dehân it-” deyiminin yerine “(birinin) parmağı ağzında kalmak” deyimini; “vücutta yara açmak” anlamına gelen “zaḥm ur-” deyiminin yerine “yara açmak” deyimini kullanılmaktadır. Ayrıca bu türdeki deyimlerde deyim oluşturulan kelimelerden biri veya birkaçında arkaik özellikler görülebilmektedir. Bunun dışında sadece metinde belirlenen özgünlük taşıyan deyimler de mevcuttur. Bahsi geçen deyimler aşağıdaki tabloda gösterilmiştir:

Tablo 7: Günümüzde Kullanılmayan Deyimler

Deyimler	Metindeki Anlamları
‘aklı şaş-	aklı şaşmak; hayretten düşünemez duruma gelmek, şaşırarak
‘aklı şaşır-	aklı şaşırarak; hayretten düşünemez duruma gelmek, şaşırarak
alay göster-	alay göstermek; geçit töreni düzenlemek
at kopar-	at koşturmak; at ile koşturmak
âteş ol-	ateş olmak; kızmak, öfkelenmek
başına düşir-	başına düşürmek; etrafına toplamak, bir şey görüşmek ya da birlikte bir iş yapmak üzere başkalarını çevresine toplamak, başına toplamak
bende çek-	bende çekmek; bağlamak, zincire vurmak
bende ol-	bende olmak; kul, köle olmak, samimiyetle bağlanmak
berç ur-	şimşek çakmak; şimşek çakar gibi parıldamak
biñ belâ	bin bela; “büyük bir güçle, büyük hâl” anlamlarında kullanılan bir söz
dolay al-	dolay almak; çevreyi kontrol etmek, gezmek
düş ol-	düş olmak; 1. yönelmek, 2. rastlamak, tesadüf etmek
el ur-	el vurmak; dokunmak, el sürmek, el atmak
ele gel-	ele gelmek; elde etmek, ele geçirmek
ele götür-	ele getirmek; elde etmek, ele geçirmek
engüşt ber-dehân it-	parmağı ağzında olmak; şaşırıp kalmak, hayret etmiş olmak
eşer ko-	eser koymak; iz bırakmak, tesir etmek
fenāya vir-	fenaya vermek; kötülük etmek, kötü duruma düşürmek
göz kulağ tut-	göz kulak tutmak; yolunu beklemek, birinin geleceğini ummak
gözi alası dört ol-	gözü alası dört olmak; gözü fal taşı gibi açılmak, şaşırarak
ḥarāba vir-	haraba vermek; harap duruma getirmek
ḥayrân dile-	hayran dilemek; şaşmak, şaşırıp kalmak
ḥāzır baş ol-	hazır baş olmak; hazır durumda olmak, hazırlanmak
kalbine gel-	kalbine gelmek; gönlüne düşmek, hatırlamak
kalem eyle-	kalem eylemek; parçalamak, kırmak
kılıcı keskin yüzü ak olsun	kılıcı keskin yüzü ak olsun; “bir işi yaparken önünde engel olmasın, yolu açık olsun” anlamında kullanılan bir temenni sözü
kılıç arala-	kılıç aralamak; kavga edenleri ayırmak
kulağın kalem kuyruğın ‘alem it-	kulağını kalem kuyruğunu alem etmek; harekete geçmek için hazır duruma gelmek
lāf ur-	laf vurmak; böbürlenmek, yüksekten atmak, övünmek

Tablo 7 (devamı): Günümüzde Kullanılmayan Deyimler

merhem ur-	merhem vurmak; merhem sürmek, ilaç vb. sürmek
naşib eline gir-	nasip eline girmek; kader veya yazgısını kabul etmek, başına gelene razı olmak
oturağ eyle-	oturak eylemek; bir yere yerleşmek, bir yeri yurt edinmek
ölüm eri	ölüm eri; ölümü göze alan kimse, fedai
şaf sök-	saf sökmek; sırayı bozmak, dağıtmak
sahl ur-	nara vurmak; çok yüksek sesle bağırarak, haykırmak
şakal göster-	sakal göstermek; kendini önemli bir kişi gibi göstermek
şihhat bul-	sihhat bulmak; sağlığına kavuşmak, iyileşmek
sine-şaf ol-	sine saf olmak; gönlü temiz olup karşısındaki iyi duygular beslemek
şanı ol-	şanı olmak; pek çok insan tarafından duyulmak, şöhreti yayılmak
şeref bul-	şeref bulmak; şeref kazanmak, beğenilmek, itibarı artmak
şikâr bin-	şikar binmek; düşmandan ele geçirilen malı, ganimeti toplamak
terk(-i) diyâr eyle-	terkidiyar etmek; yaşadığı yeri bırakıp gitmek
tîmârhâne delisi	timarhane delisi; sarhoşluktan ötürü ne yaptığını bilememek, akli başında olmamak
var kuvveti bâzûya al-	var kuvveti pazuya almak; kolunun kuvvetine güvenmek
var kuvveti bâzûya getir-	var kuvveti pazuya getirmek; kolunun kuvvetine güvenmek
yan vir-	yan vermek; uzak durmak, kaçınmak
zafer bul-	zafer bulmak; galip gelmek, yenmek
zağm ur-	yara vurmak; yara açmak; yara oluşmasına neden olmak
zağm yi-	yara yemek; yaralanmak, bir yerinden yara açılmak
zarb yi-	darb yemek; fiziksel açıdan darbeye maruz kalmak, dövülmek
zîr ü zeber eyle-	altüst eylemek; bir kimseyi altı üstüne, üstü altına gelecek şekilde çevirmek, dağıtmak, perişan etmek
zîr ü zeber ol-	altüst olmak; dağılmak, perişan olmak

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Söz varlığı yönüyle zengin özelliğe sahip olan Hamza-nâme'nin 71. cildinde 364 deyim tespit edilmiştir. Deyimler yapı, kavram ve anlam özellikleri açısından incelenmiştir. Metindeki deyimler, yapısal özellikleri dikkate alınarak tek ögeli birleşik fiil yapısındaki deyimler (özne + fiil yapısındaki deyimler, nesne + fiil yapısındaki deyimler, dolaylı tümleç + fiil yapısındaki deyimler, zarf tümleci + fiil yapısındaki deyimler); iki ögeli birleşik fiil yapısındaki deyimler (nesne + özne + fiil yapısındaki deyimler, nesne + dolaylı tümleç + fiil yapısındaki deyimler, nesne + zarf tümleci + fiil yapısındaki deyimler, özne + nesne + fiil yapısındaki deyimler, dolaylı tümleç + özne + fiil yapısındaki deyimler) ve cümle yapısındaki deyimler (basit cümle yapısındaki deyimler, birleşik cümle yapısındaki deyimler, eksiltili cümle yapısındaki deyimler) olarak değerlendirilmiş; metinde bu deyimlerden en fazla tek ögeli birleşik fiil yapısında ve “nesne + fiil” şeklindeki deyimlerin kullanıldığı tespit edilmiştir. Metinde bu şekilde geçen 193 deyim vardır. Daha sonra sırasıyla “dolaylı tümleç + fiil”, “zarf tümleci + fiil” ve “özne + fiil” öge biçimlerinin kullanıldığı belirlenmiştir. Eserde tespit edilen tek ögeli birleşik fiil yapısındaki deyimlerin sayısal verileri şöyledir:

Tablo 8: Tek Ögeli Birleşik Fiil Yapısındaki Deyimlerin Sayısı

Tek Ögeli Birleşik Fiil Yapısındaki Deyimler	Sayısı
nesne + fiil	193
dolaylı tümleç + fiil	50
zarf tümleci + fiil	32
özne + fiil	23

İki ögeli birleşik fiilli deyimlerde en çok “nesne + dolaylı tümleç + fiil” sırasındaki deyim örnekleri saptanmıştır. Bu yapıdaki deyimlerin sayısal karşılıkları aşağıdaki tabloda gösterilmiştir:

Tablo 9: İki Ögeli Birleşik Fiil Yapısındaki Deyimlerin Sayısı

İki Ögeli Birleşik Fiil Yapısındaki Deyimler	Sayısı
nesne + dolaylı tümleç + fiil	17
özne + nesne + fiil	3
özne + dolaylı tümleç + fiil	2
dolaylı tümleç + nesne + fiil	7
nesne + zarf tümleci + fiil	1
nesne + özne + fiil	1
dolaylı tümleç + özne + fiil	1

Cümle yapısındaki deyimlerde 23 deyimle en çok eksilteli cümle örnekleri belirlenmiştir. 9 basit cümle, 1 birleşik cümle yapısındaki deyim örnekleri mevcuttur:

Tablo 10: Cümle Yapısındaki Deyimlerin Sayısı

Cümle Yapısındaki Deyimler	Sayısı
Eksilteli Cümle Yapısındaki Deyimler	23
Basit Cümle Yapısındaki Deyimler	9
Birleşik Cümle Yapısındaki Deyimler	1

Eserdeki deyimler kavram özellikleri boyutuyla değerlendirildiğinde en fazla soyut kavramları karşılayan deyimler bulunmaktadır. Bu nitelikte 169 deyim vardır. Ardından organ isimleriyle yapılan deyimler gelmektedir. 80 deyim organ adları kullanılarak yapılmıştır. Bu isimlerden ise 18 tanesi “baş” organı ile oluşturulmuştur. 14 tanesi “el” kelimesiyle yapılmıştır. 10 deyim “göz” ile 8 deyim ise “yüz” organ isimleriyle meydana getirilmiştir. Sayılarla yapılan deyimler kavram özellikleri açısından üçüncü sırada yer almaktadır. 8 tane deyim sayı isimleriyle yapılmıştır. Bunlar dışında “kuş uçurma-” ve “ahşam eyle-” deyimleri “hayvan” ve “zaman” kavramlarını karşılayan birer örneğe sahiptirler.

Tablo 11: Kavram Özelliklerine Göre Deyimlerin Sayısı

Kavram Özelliklerine Göre Deyimler	Sayısı
Soyut Kavramları Karşılayan Deyimler	169
Organ İsimleriyle Yapılan Deyimler	80
Sayı İsimleriyle Yapılan Deyimler	8

Metindeki deyim söz varlığı, Türkiye Türkçesinde kullanılan deyimlerle benzerlik ve zaman zaman bazı farklılıklar göstermiştir. Bu deyimlerden büyük bir kısmı dil özelliklerine bağlı olarak az çok morfolojik, fonetik, leksik farklılıklarla günümüzde kullanılmakta, bir kısmı da kullanılmamaktadır. Günümüzde kullanılan ve kullanımdan düşmüş deyimlerin sayıları şöyledir:

Tablo 12: Türkiye Türkçesinde Kullanılan ve Kullanımdan Düşmüş Deyimlerin Sayısı

Hamza-nâme'nin 71. Cildindeki Deyimler	Sayısı
Türkiye Türkçesinde Kullanılan Deyimler	282
Türkiye Türkçesinde Kullanımdan Düşmüş Deyimler	82

Türkiye Türkçesinde kullanılan 282 deyimden 156'sı bazı ses değişiklikleri dışında günümüzde aynı şekilde kullanılmaktadır. Eserde tespit edilen 82 deyim ise Türkiye Türkçesinde kullanılmamaktadır. Söz konusu deyimlerin 30'u yapısal durumları nedeniyle kullanımdan düşmüştür. Hamza-nâme'nin 71 cildinde tespit ettiğimiz 21 özgün deyim ise aşağıdaki tabloda gösterilmiştir:

Tablo 13: Hamza-nâme'de Tespit Edilen Özgün Deyimler

dolay al-	kulağın kalem kuyruğun ' alem it-	kılıç arala-
hayrân dile-	naşib eline gir-	şikâr bin-
kalem eyle-	şakal göster-	var kuvveti bâzûya al-
var kuvveti bâzûya getir-	şaf sök-	zafer bul-
başına düşür-	harâba vir-	fenâya vir-
sahl ur-	âteş ol-	eşer ko-
zarb yi-	şihhat bul-	kalbine gel-

Genel Türkçe Sözlük'te bulunmayan deyimlerin 11'i Tarama Sözlüğü'nde tespit edilmiştir:

Tablo 14: Tarama Sözlüğü'nde Geçen Deyimler

alay göster-	at kopar-	düş ol-
el ur-	ele gel-	ele getir-
göz kulağ tut-	gözi alası dört ol-	oturağ eyle-
ölüm eri	yan vir-	

Metinde deyim oluşturulan kelimelerin arasına zaman zaman kelime veya kelime grupları girmiş, kimi deyimlerde kelimeler yer değiştirmiştir. Deyimlerde genel olarak Türkçe kelimeler tercih edilmiş olsa da Arapça ve Farsça kelimeler de tespit edilmiştir. Bazı deyimler hem Türkçe hem Arapça ve Farsça anlamda karşılıkları birlikte kullanılmıştır. “Cihâni başına tar eyle-”, “cihâni başına teng eyle-”; “ayağ baş-”, “kadem baş-” gibi örnekler sayılabilir.

Metinde yardımcı fiille kurulmuş 335 deyim tespit edilmiştir. En çok “eyle-” ve “ol-” yardımcı fiilleri kullanılmıştır. Bunları “it-, gel-, vir-, al-, bul-, çek- ve getir-” fiilleri izlemektedir. Kullanılan fiillerin sayısal değerleri şöyledir:

Tablo 15: Deyimlerde Kullanılan Fiillerin Sayısı

Deyimlerde Kullanılan Fiiller	Sayısı
eyle-	33
ol-	33
it-	30
gel-	28
vir-	23
al-	17
bul-	15
çek-	14
getir-	13

Eserde birleşik fiil yapısındaki “aqlı başına cem' eyle-”, “aqlın başına cem' it-”; “bildigini it-”, “bildügin eyle-”; “bilmezden gel-”, “bilmezlikden gel-”; “da' vet eyle-”, “da' vet it-”, “da' vet gör-”; “ele gel-”, “ele getir-”; “âh eyle-”, “âh it-”; “hâzır eyle-”, “hâzır it-”, “hâzır kıl-” gibi kimi deyimde olduğu gibi aynı anlam sadece fiilin değişmesiyle sağlanmıştır. Bazı deyimlerde ise “feryâd kop-”, “feryâd figân kop-”; “âciz kal-”, “âciz bî-câre kal-”; “ahd vir-”, “yemîn vir-”; “eylediği yanına kal-”, “itdiği yanına kal-” örneklerindeki gibi fiil sabit kalarak deyim oluşturulan isim unsurlarının değişmesiyle aynı anlamın karşılandığı belirlenmiştir. Bu durum cümle yapısındaki birkaç deyimde de görülmüştür. “Baş üstüne”, “baş üzerine”; “yedi iklim”, “yedi iklim dört gūşe” örneklerinde farklı isim öğeleriyle aynı anlam sağlanmıştır. Metinde “cân bul-”, “cân vir-”; “şaf çek-”, “şaf sök-” gibi anlamsal açıdan birbirinin zıddı deyimler de tespit edilmiştir.

Hamza-nâme'nin yazıldığı ve istinsah edildiği dönemler dikkate alındığında bu tip anlatılarda deyimlere sıkça başvurulduğundan bahsetmek mümkündür. O dönemlerde kullanılan deyimlerin büyük bir kısmının bugüne ulaştığı ve toplum tarafından benimsendiği görülmüştür.

Yazarlık Katkısı

Bu araştırmaya birinci yazar %50, ikinci yazar %50 oranında katkı sağlamıştır.

Etik Kurul Onay Bilgileri

Bu araştırmanın verileri doküman incelemesi tekniği ile toplandığı için etik kurul onayı gerektirmemektedir.

KAYNAKÇA

- Aksan, D. (2015). *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim*, (1, 2 ve 3. Cilt). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Aksoy, Ö. A. (1988). *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü 1*. İstanbul: İnkılap Kitabevi.
- Aksoy, Ö. A. (1988). Atasözleri, Deyimler. *TDAY Belleten Türk Dil Kurumu Yayınları*, 0(217), 131-166.
- Albayrak, N. (1997). Hamza-nâme. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (Cilt: 15). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

- Artun, E. (2011). *Dini Tasavvufi Halk Edebiyatı*. Adana: Karahan Kitabevi.
- Cesur H. H. (2010). Yunus Emre Divanı'ndaki Deyimlerin Yapı ve Anlam Bakımından İncelenmesi, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), (Danışman: Prof. Dr. H. İbrahim Delice), Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Çotuksöken, Y. (1998). *Deyimlerimiz*. İstanbul: Varlık Yayınları.
- Delice, İ. (2002). Deyimlerin Dilbilgisel Yapıları ve Yapı Çözümlemişleri. *Türk Dili ve Edebiyatı Makaleleri*, 2(2), 177-194.
- Eker, Ü. (2012), Tarihi Metin Aktarımlarında Deyimler (Eski Türkiye Türkçesi-Türkiye Türkçesi). *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 1(1), 124-157.
- Ergin, M. (1981). *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Hengirmen, M. (2015). *Türkçe Dil Bilgisi*. Ankara: Engin Yayınevi.
- Kıran, Z. ve Kıran, A. (2006). *Dilbilime Giriş*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Korkmaz, Z. (2009). *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*. Ankara: TDK Yayınları.
- Kubbealtı Lugatı (2022). <http://lugatim.com/> adresinden 10.01.2022 tarihinde erişildi.
- Özdemir, E. (1997). *Açıklamalı-Örneklî Deyimler Sözlüğü*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Parlatır, İ. (1998). Türkiye Türkçesinin Tarihsel Sözlüğü Çalışmaları. *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, 1998/1(557), 387-399.
- Rado, Ş. (1970). *Hayat Büyük Türk Sözlüğü*. İstanbul: Hayat Yayınları.
- Sinan, A. T. (2000). Türkiye Türkçesinde Deyimler Üzerine Dil İncelemesi, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), (Danışman: Yrd. Doç. Dr. Ahat Üstüner), Elazığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Sinan, A. T. (2008). Deyim Kavramı Üzerine Notlar. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 18(2), 91-98.
- Sinan, A. T. (2015). *Türkçenin Deyim Varlığı*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Türk Dil Kurumu (2009). *Tarama Sözlüğü*, (Cilt: I-VIII). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Türk Dil Kurumu Sözlükleri (2022). <https://sozluk.gov.tr/> adresinden 10.01.2022 tarihinde erişildi.
- Uç, T. (1978). Düşüm (Elleipsius) Olayı ve Türkçedeki Kimi Örnekler. *Ömer Asım Aksoy Armağanı* İçinde (s. 259-272). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Yelten, M. (2013). Hamza-nâme'nin Yeni Ciltleri ve Okunma Mekânları. *Turkish Studies*, 8(9), 151-165.